

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

“ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ” КАФЕДРАСИ

БОБОНАЗАРОВА ЗУҲРА ЭРКИНОВНАНИНГ

**“Ўрта Осиё халқлари тарихини
ўрганишда Юнон манбаларининг
ўрни”**

мавзусидаги бакалавр даражасини олиш учун ёзилган битирув малакавий
иши

Илмий раҳбар: тарих фанлари доктори,
Ш.Б. Шайдуллаев

ТЕРМИЗ-2013

МУНДАРИЖА

КИРИШ

I-БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҚАДИМИЙ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЮНОН ТАРИХЧИЛАРИНИНГ АСАРЛАРИ МУҲИМ МАНБА

1.1. Геродот маълумотлари.

1.2. Арриан, Курций Руф ҳикоялари.

1.3. Страбон, «География». XI китоб, XI боб, 3: Сиёсий воқеалар.

Искандар ва Спитаман.

1.4. Юнон тарихчилари асарларида тарихий география масаласи.

II- БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЮНОН МАНБАЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

2.1. Қадимги Бактрия тарихини ўрганишда Юнон манбаларининг аҳамияти.

2.2. Қадимги хоразм тарихини ўрганишда Юнон манбаларининг ўрни.

2.3. Қадимги Сўғд тарихининг ўрганишда Юнон манбаларининг ўрни.

2.4. Ўрта Осиё кўчманчилари тарихининг Юнон манбаларида ёритилиши.

ХУЛОСА.

АДАБИЁТЛАР.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Марказий осиёнинг энг қадимги халқлари ўз тарихни ёзма равишда баён қилмаганлар. Худудимизга тегишли илк ёзма манбалар –“Авесто, Ахомонийлар даври миххатсимон ёзувлари, ва Қадимги дунё (Юнон –Рим) даврига таолуқли манбалар ёртимиздан ташқарида тузулгандир.Улар Қадимги шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, ўлкамиздагт халқларнинг номларини, аохида жойлар, тоғлар, дарёлар,ва кўлларнинг номларини,афсонавий қахрамонлар ва подшолар номларини, юртим халқларинг турмиши, дини, маданияти, ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги малумотларни ўз ичига олади. бу манбалар кам ва тўлиқ бўлмаганлиги учун қадимги қадимги иқтисодий, ичтимоий ва сиёсий жарёнларни ўрганишда ёзма ва археологиг манбаларни бир-бирига солиштириш зарурияти келиб чиқади. Маълумки, Ахамонийлар подшолари Марказий Осиёда биринчи бўлиб Парфия, Марғиёна, Бактрия ва сакларни буйсундиришни режалаштирганлар. Геродот хабарларига кўра, ҳарбий юришларига «Бобил, Бактрия халқи, мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар» (Геродот, 13). Геродот маълумотларида берилган «Бактрия халқи» шунчаси маълум бир этник бирликни бирлаштирган «халқ» маъносини берувчи «этнос» тушунчасида келган. Албатта, Ўзбекистоннинг қадим тарихини кўчманчи Сак, Массaget қабилаларисиз тасаввур қилиш қийин. Улар қадим цивилизация ўчоқлари - Бактрия, Сўғд, Хоразм, Фарғона, Тошкент воҳалари билан қўшни халқлар сифатида яшаб келишган. Кўчманчи ва ўтроқ аҳоли доимо маданий, иқтисодий ва этник алоқада бўлишган. Кўчманчи халқлар ўртасида ижтимоий табақаланишув ва давлатчилик тизимининг шаклланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар мавжуд. Бир гуруҳ тарихчилар "кўчманчилар ўз ҳолича фақат биринчи босқич илк синфий муносабатлар даражасигача ривожланиши мумкин. Марказий осиёнинг энг қадимги халқлари ўз тарихни ёзма равишда баён қилмаганлар. Худудимизга

тегишли илк ёзма манбалар –“Авесто, Ахомонийлар даври миххатсимон ёзувлари, ва Қадимги дунё (Юнон –Рим) даврига таолукли манбалар ёртимиздан ташқарида тузулгандир.Улар Қадимги шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, ўлкамиздагт халқларнинг номларини, аоҳида жойлар, тоғлар, дарёлар,ва кўлларнинг номларини,афсонавий қахрамонлар ва подшолар номларини, юртим халқларинг турмиши, дини, маданияти, ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги малумотларни ўз ичига олади. бу манбалар кам ва тўлиқ бўлмаганлиги учун қадимги қадиги иқтисодий, ичтимоий ва сиёсий жарёнларни ўрганишда ёзма ва археологиг манбаларни бир-бирига солиштириш зарурияти келиб чиқади.

Мавзунинг аҳамияти:

Дастлабки ёзма манбалардан фоидаланишда жуда ехтиёт бўлмок керак. Баъзи бир маълумотлар афсоналарга асосланган ва уларни хақиқий тарихдан ажратиб олиш лозим. Бошқа манбаларнинг муалифлари (масалан,енг қадимги юнон тарихшунослари)хич қачон Марказай Осиёда булмаганлар ва ўз хикояларини суриштириб билганлари асосида ёзганлар. Шунга қарамасдан, бу маълумотлар муҳум аҳамиятга егадир.Мавзунинг долзаблиги шундан еборатки .Марказий осие халқлари тарихини ўрганишда қадимги юнон ва рим тарихчилари асарларини қиёсий жихатдан ўрганиб Марказий Осиё халқлари тарихини ёритишдир. Бунда бизга асаосий манбалар сифатида: Геродод маълумотлари, Арриан, Квин Курсий Руф хикоялари хикоялари , Страбон “География”си бундан ташқари “Беҳистун”қоя тош расимлари ва Ўрта Осиё хақидаги енг қадимги манба булган Ависто асарларидан хулоса чиқарайлик. Бу борада Марказий Осиё халқлари хақида жулда аниқ маълумотлар берувчи Герододнинг “Тарих”китоби қисимлари айниқса қимматлидур. Қадимги даврдан бошлаб бу китоб дунёда енг машхур тарихий асарлардагн бири бўлиб хисобланади. Унинг муаллифи Геридот “тарихнинг отаси” деб ном олган. Герододнинг Ўрта Осиё,Бобил Ерон ва “дунё чегараларида”

жойлашган халқлар вадвалатлар тарихи ҳам анча қизиқтирган. Қадимги юнонларнинг фикрига кўра, Марказий Осиёва Ҳиндистон ўлкалари инсон яшаган дунёнинг шарқий чегаралари бўлган. Герадот Марказий Осиёда ҳеч қачон бўлмаган ва бу ҳудуд ҳақида ўз ешитган хикоялари, суриштириб билганлари ҳақида ёзган.

Мавзунинг аҳамияти. Милоддан аввалги 329-йилда Македониялик Искандарнинг Бақтирия ва Суғдиёна ҳудудларга ҳарбий юришлари бошланган. Бу юришлар Марказий Осиё тарихида энг яхши ўрганилган мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади. Искандарнинг аскар-жангчилар билан биргаликда булажак тарихчилар Птоламей, Аристокл, Ониксикрит, Калисфен ва Харисслар хизмат қилиб турли хил сиёсий ва маъданий воқеаларни ёзиб борганлар. Уларнинг маълумотлари бизгача етиб келмаган, лекин дастлабки манбалардан юнон тарихчилари ва географлари фойдаланишганлар. Масалан, Диодор (мил авв 90-21 йй.) “Тарихий кутубхона”, Стробон (мил авв 64-милодий 24-йиллар) “География”, Клавдий Птоламейлар (мил II-аср) хикояларини, Плиний (I-аср) “Таббий тарих” номли китобини яратдилар. Аммо Искандар юришлари ҳақида кенг ва тўлиқ маълумотлар римлик Квин Курсий Руф ва юнонистонлик Арриан асарларида сақланган. Иккинчи босқич ривожига эса фақат кўшни деҳқон ва шаҳар жамоаси таъсирини боғлиқ бўлган” - деган фикрни илгари суришади. Бошқа бир гуруҳ тарихчилар эса “Кўчманчилар ўз ҳолича, яъни цивилизацияга эришган кўшни халқларнинг таъсир доирасидан ташқарида ривожланганда эди, улар ҳатто биринчи босқичга - илк синфий муносабатлар даражасига ҳам чиқа олмаган бўлар эди,- деб ҳисоблайди. Ушбу нотўғри фикрлар кўчманчи халқларнинг яшаш тарзини, улар яратган моддий маданият тарихини яхши билмаслик натижасида пайдо бўлган. Ишлаб чиқаришнинг асоси деҳқончилик жамоаларда ер, шаҳар ҳўжалигида ҳунармандчилик ва савдо ташкил қилган бўлса, чорвадор-кўчманчи

халкларда чорва ҳисобланади. Маълумки, чорва шахсий мулк ҳисобланади. Яйловлар, жамоа тараққиётининг илк босқичларида умумий бўлган. Лекин, хусусий мулкчиликнинг ривожланиши натижасида яйловлар ҳам асосий восита сифатида бўлиб олинди. Сув ҳавзалари, яйловлар молларни боқиш ва кўпайтиришнинг асосий омилларидан бирига айланди. Натижада яйловлар, чорва моллари ва сув ҳавзаларини кўриқдаш учун қуролланган жангчиларга эҳтиёж туғилди. Геродотнинг хабар беришича «Массагетлар от устида қилич ўйнатишни, ерда жанг қилишни маромига етказдилар. Камонбозликда уларга тенг келадиган халқ йўқ, қиличбозликда устаси фаранг. Бутун ашёлари олтин ва мисдан ясалган. Жанг қуроллари мисдан, бош кийимлари, тасмалари ва кийимлари олтиндан ясалган ёки олтин билан безатилган. Отларини ҳам қалқон билан ҳимоя қиладилар, қалқонлари мисдан ясалган ва жабдуғлари олтин билан безатилган. Уларнинг юртида темир ва кумуш учрамаслиги сабабли, Массагетлар темир ва кумушни ишлатишмайди, олтин билан мисга жуда бой. Одамлари оддий» (Геродот, 1972). Арриан эса «Массагетлар камбагал ва ҳақпарвар кишилар, ягона ютуғи камон ва ўқ, овқати гўшт ва сут, кийимлари теридан, ҳукмдорлари ҳам, оддий кишилари ҳам баравар, меҳмондўст, тинчликпарвар ва озоддир»,- деб ёзади. Ёзма манбаларда Ўрта Осиё кўчманчилари тарихига оид айрим чалкашликлар бор. Жумладан, Кир билан жанг қилиб ғолиб чиққан кўчманчи қабиланинг номи Геродот ва Страбон асарларида «массагетлар» деб аталган бўлса, сицилиалик Диодор, Юстин ва Арриан у скифлар билан бўлган жангда мағлуб бўлганлигини, Ктесей эса Дербиклар билан бўлган жангда уни ҳалок бўлганлиги ҳақида ёзадилар. Ўқувчимизни манбалардаги бу чалкашликлар ажаблантирмаслиги лозим, чунки Ўрта Осиё кўчманчиларининг номини Юнон тарихчилари доимо адаштириб келганлар. «Сак» ёки «Скиф» атамалари умум кўчманчиларнинг номлари бўлиб, ўша вақтда Эронликлар уларни «Сак»лар деб аташган бўлсалар, Европаликлар умумлаштириб «Скиф»лар дер эдилар (Помпей Трог). Сўнгги юнон муаллифлари асарларида биз кўриб чиқаётган ўлка тўғрисидаги

тарихий ва этнографик маълумотлар Геродот ёки Ктесийларнинг маълумотларига нисбатан анча тўлароқ ва кенгрокдир. Бу манбалар Ўзбекистоннинг тарихий географияси долзарб муаммоларини хал қилишда асос бўлади. Манбалар ҳозирги тарихий адабиётда керакли даражада ёритилган. Ёзма манбаларни археологик маълумотлар билан солиштириб замонавий географик хариталарда халқларнинг ҳудудий жойлашув чегараларини, қадимги шаҳарларни, дарёлардан кечиб ўтиш жойларини, қадимги йўлларни, вилоятларни ва тарихий районларни топиш мумкин. Бу муаммо жуда ҳам кизиқарлидир. Юнон-рим тарихий ва географик адабиётларида Марказий Осиё халқларининг ҳудудий жойлашуви ва вилоятларнинг чегаралари аниқ кўрсатилмаган. Искандар даврида Яксарт — Сирдарё бу Танаис —Дон дарёсининг бошланиши деб фараз қилинган, худди шундай Нил — бу Ҳинд дарёсининг қуйи оқими деб хулоса чиқарилган. Ёзма манбаларда Бактриянинг жанубий чегаралари Парнас, Паропамис —Ҳиндиқуш тоғлари билан боғланиб Қадимги дунё муаллифлари бактрийлар жойлашган ерни жуда тор қилиб кўрсатганлар. Баъзиларининг Ҳинд дарёси бошланган Паропамис тоғларига рўпара бўлиб турган (Плиний). Страбон ҳам Эратосфеннинг маълумотларига асосланиб, «бактрийларнинг асосий қисми Паропамис ёнбағрида жойлашиб, унинг бир кичик ери Ҳиндистонга рўпара бўлган»,— деган.бу маълумотларнинг барчаси марказий осие халқлари хақидаги маълумотларнинг қиёсий жихатдан таққосланиши кераклиги барча маълумотларнинг солиштирни солиштириб умумий хлоса чиқариш кераклигидир мавзунинг ахамятли томони ҳам шундан иборатдир.

Мавзунинг хронологик даври: Милоддан аввалги 455-445 йиллар давомида юнон тарихчиси Геродот ўзининг “Тарих” асарини ёзган. Милоддан аввалги 484-йилда Кичик Осиёдаги Галикарнас шаҳрида Геродот туғилган.

Милоддан аввалги 431-425йиллар оралиғида Герадот вофот етган.
Милоддан аввалги 455-445 йиллар оралиғида Герадот “тарих” китобини ёзган.

Милоддан аввалги 329-йилларда Македониялик Искандарнинг Бақтирия ва Суғдиёна ерларига харбий юриши.
Милоддан аввалги 328-йил Александирга қарши Спитамен бошчилигидаги қўзғалон.

Милоддан аввалги 90-21 йиллар юнон тарихчиси Диодор яшаган йиллар.

Милоддан аввалги 64-миодий 24 йилларда Страбон яшаган йиллар .
Милоддан аввалги I асирнинг охири милодий I асрнинг ўрталари Рим тарихчиси Квин Курси Руф яшаган йиллар.

Милодий 90/95-175 йиллар юнон тарихчиси Стробон яшаган йиллар.

Милоддан аввалги 329-йилда Искандар 15 кун давомида музқорли “Ҳиндиқуш” тоғидан ўтиб Бақтириянинг маркази Бақт,Аорн ва Драпсак шаҳарларини жангсиз истило қилади.

Милоддан аввалги 328-йилда Искандар Ҳисор тизимида жойлашган ва Оксиарт егаллаб турган “Суғд қаласи”ни қўлга киритади.

Милоддан аввалги 327-йилда Искандар Бақтирия, Суғдиёна ва Устиришонанинг бир қисмини истило қилиб, Ҳиндистонга хужум бошлади.

I - БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ҚАДИМИЙ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЮНОН ТАРИХЧИЛАРИ АСАРЛАРИ МУҲИМ МАНБА

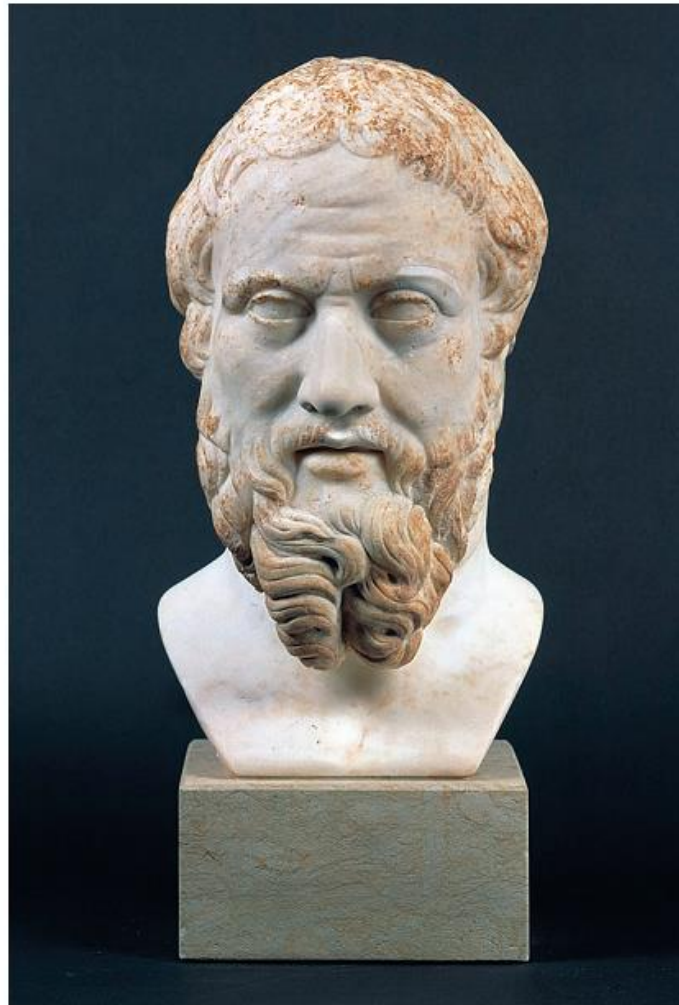
1.1. Геродот маълумотлари.

Марказий Осиёнинг энг қадимги халқлари ўз тарихини ёзма равишда ёритмаганлар. Худудимизга тегишли илк ёзма манбалар— «Авесто», ахамонийлар даври михсимон ёзувлари ва қадимги дунё (юнон-Рим) даврига тааллуқли манбалар юртимиздан ташқарида тузилгандир. Улар Қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб, ўлкамиздаги халқларнинг номларини, алоҳида жойлар, тоғлар, дарёлар ва кўлларнинг номларини, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоларнинг номларини, юртимиз халқларининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Бу манбалар кам ва тўлиқ бўлмаганлиги учун қадимги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда ёзма ва археологик манбаларни бир-бирига солиштириш зарурияти келиб чиқади. Археологик маълумотлар ёзма манбаларни кенгайтириб, тарихий тараққиётнинг аниқ йўналишларини кўрсатади.

Дастлабки ёзма манбалардан фойдаланишда жуда эҳтиёт бўлмоқ керак. Баъзи бир маълумотлар афсоналарга асосланган ва уларни ҳақиқий тарихдан ажратиб олиш лозим. Бошқа манбаларнинг муаллифлари (масалан, энг қадимги юнон тарихшунослари) ҳеч қачон Марказий Осиёда бўлмаганлар ва ўз ҳикояларини суриштириб билганлари асосида ёзганлар. Шунга қарамасдан, бу маълумотлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Бехистун ёзувларида Доро I биринчи бўлиб Ахамонийлар давлатининг ғарбий вилоятларини кўрсатиб берган бўлса, Нахши Рустам ёзувларида мамлакатлар рўйхати Мидия ва Эламдан сўнг шарқий

The clash between Persia and Greece was recorded by Greek historian Herodotus.

dants (relatives who trace their roots back to one person) of those steppe dwellers called the Medes and Persians settled in southwest Iran. They settled on a plateau (a high, flat area of land) near the Zagros Mountains and the Persian Gulf. This region is in an area known as the Near East—part of southwest Asia bordering the Mediterranean, Black, and Caspian Seas, and the Persian Gulf.

вилоятлардан бошланади: «Мен — Доро, улуғ подшо, шаханшоҳ кўп қабилали мамлакатларнинг подшоси, Виштасп ўғли, Аҳамоний, форс, форснинг ўғли, арийлар уруғидан келиб чиққан арий. Шох Доро айтурки: «Форс вилоятидан ташқари қуйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман, менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Парфия, Арьё, Бактрия, Суғдиёна Хоразм... Сака Хаумаварка, Сака Тиграхауда... денгиздан нариги ердаги саклар».

1972 йилда Суза шаҳрида топилган Доро I ҳайкали ёзувларида Бактрия, Суғдиёна ва Хоразмдан ташқари «балчиқ ва тупроқ ўлкаси саклари» тилга олинган. Суза шаҳрида топилган яна бошқа ёзувларда Доро I бундай эълон қилади: «Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Ёғочи-Гандхарадан, олтин — Бактриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард — Суғдиёнадан, фируза — Хоразмдан, кумуш ва бронза — Арахозиядан, тош устунлари — Эламдан етказиб берилган».

Эрондаги қадимги Персепол шаҳридан бактрияликлар, хоразмликлар, суғдлар ва сакларнинг ўйиб ишланган расмлари топилган (Доро I ва Ксеркс подшолар сарой деворларидаги бўртма расмларда турли халқларнинг хирож келтириш манзараси тасвирланган). Персепол саройидаги расмлар Марказий Осиё халқларининг энг қадимги тасвиридир.

Турли халқлар қаторида суғдийлар 8-гурухда кўрсатилган. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шоҳга идишлар, газмол, номаълум ҳайвон териси ва икки қўйни етаклаб келаётгани тасвирланган. Ўн биринчи гурухда узун чўкки қалпоқли саклар кўрсатилган. Улар кийим-кечакларни кўтариб ва отни етаклаб бормоқдалар. Ўн бешинчи гурухда бактрияликларнинг бешта вакили идишларни ва туяни олиб бораётганлиги тасвирланган. Ўн еттинчи гурухда хоразмликлар бўлиб,

уларнинг ханжар, ҳарбий болта, билагузук ва отни олиб келаётгани кўрсатилган.

Бу расмларда Суғдиёна, Бактрия, Хоразм ва саклар вилоятидан бўлган солиқ тўловчиларининг аҳамонийларга турли хил буюмлар, Қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни олиб келаётгани тасвирланган. Ундан ташқари, Суза ёзувларига кўра, Осиё вилоятларидан Эронга олтин, ложувард, фируза ва қимматбаҳо тошлар олиб келинган.

Аҳамонийлар даври ёзувларида юртимиз халқлари тарихига тегишли қуйидаги маълумотлар бор: вилоятлар ва халқларнинг номлари, сиёсий жараёнлар, Бактриянинг бир қисми бўлган Марғиёнада Фрада бошчилигида кўзголони тор-мор қилиш («Мана нималарни мен Бактрияда қилдим» - Доро I нинг хулосаси шундай эди), саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий тузум ва моддий маданият тўғрисида маълумотлар.

Кўплаб тадқиқотчиларнинг қадимги форс ёзувларига бағишланган асарлари мавжуд (И. Маркварт, Э. Херцфельд, Р. Кент, А. А. Фрейман, А. В. Струве, В. И. Аббаев, М. А. Дандамаев ва бошқалар). Қадимги юнон тарихшунослари Юнон-форс урушлари бошланиши билан милоддан аввалги VI—IV асрлар сиёсий воқеаларида иштирок этган. Марказий Осиё халқларининг тарихи қадимги юнон тарихшуносларининг асарларида ёритилган.

Бу борада Марказий Осиё халқлари тўғрисида жуда аниқ маълумотлар берувчи Геродотнинг «Тарих» китоби қисмлари айниқса қимматлидир. Қадимги даврлардан бошлаб бу китоб дунёда энг машҳур тарихий асарлардан бири бўлиб ҳисобланган. Унинг муаллифи Геродот «тарихнинг отаси» деб ном олган. Геродот милоддан аввалги 484 йилда Кичик Осиёдаги Галикарнас шаҳрида туғилган (милоддан аввалги 431—425 йиллар ўртасида вафот этган). У 10 йил давомида (милоддан аввалги 455—445 йиллар) Ливия, Миср, Осурия, Бобил, Экбатонга саёхат қилиб,

Қадимги Шарқ тарихи ҳақида кўпдан-кўп маълумотлар тўплаган. Миср фиръавнларининг мақбаралари, Бобил мудофаа деворлари ва муқаддас миноралари, Қора Денгиз шимолий соҳилидаги скиф мозоркўрғонлари Геродотни завқлантириб, унинг Қадимги Шарқ тарихи ва маданиятига маълум бўлган қизиқишларининг ғоят кучайишига асос солган. Геродотнинг Олд Осиё, Бобил, Эрон, ва «дунё чегараларида» жойлашган халқлар ва давлатлар тарихи ҳам анча қизиқтирган. Қадимги юнонларнинг фикрларига кўра, Марказий Осиё ва Ҳиндистон ўлкалари инсон яшаган дунёнинг шарқий чегаралари бўлган. Геродот Марказий Осиёда ҳеч қачон бўлмаган ва бу ҳудуд ҳақида ўз эшитган ҳикоялари, суруштириб билганлари асосида ёзган.

Геродот «Тарих» китобини милoddан аввалги 455-445 йиллар давомида ёзган. Бу муҳим асарида у Бактрия, Бақтра, бактрияликларни 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Марказий Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳамонийлар ҳарбий кўшинлари сафида юртимиз халқлари жангчиларининг иштироки, уларнинг яроғ-аслаҳалари, йўлбошчилари, форс-юнон урушларида уларнинг кўрсатган жасорати, халқларнинг аҳамонийлар давлатига бўйсунуши ва махсус хирож тўлаши, сак-массагетларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи ва диний эътиқоди, Марказий Осиёдаги Акес дарёсининг сувларидан фойдаланиши ҳақида ва бошқа айрим маълумотлардан иборат.

Геродот Марказий Осиёда халқлар жойлашувидаги нафақат аниқ балки умумий чегаралардан ҳам беҳабар бўлган. Тарихчи массагетларнинг жойлашуви ҳақида бундай ёзади: «шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёнда жойлашганлар... Аракс дарёси Матиёна

тоғларидан бошлаб оқади». Аракс—бу Амударё. Матиёна тоғлари, Геродотнинг тушунишича, Помир ёки Ҳиндикуш тизмаларидир, чунки тарихчининг айтишича, Матиёна тоғларида Ҳинд дарёси ҳам бошланади. Маълумки, Ахамонийлар подшолари Марказий Осиёда биринчи бўлиб Парфия, Марғиёна, Бактрия ва сакларни буйсундиришни режалаштирганлар. Геродот хабарларига кўра, ҳарбий юришларига «Бобил, Бактрия халқи, мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар» (Геродот, 13). Геродот маълумотларида берилган «Бактрия халқи» шунчаси маълум бир этник бирликни бирлаштирган «халқ» маъносини берувчи «этнос» тушунчасида келган.

Геродотнинг айтишича, Доро I ахамонийлар давлатини 20 та ўлкага бўлган. Тарихчи Марказий Осиё халқлари ҳақида бундай хабар қилади:

«Бактрияликлардан эгейларгача бўлган халқлар 300 талант солиқ тўлаганлар. Бу ўн иккинчи ўлка» Тарих. III китоб, 92.

III, 93. «Саклар ва каспийлар 200 талант тўлаганлар. Ўн бешинчи ўлка. Парфияликлар, хоразмликлар, Суғдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу — ўн олтинчи ўлка» (Бир талант 33,6 кг. кумушдир).

Геродот мунтазам равишда ахамонийлар ҳарбий қўшинларидаги юртимиз халқларининг жангчи вакиллари ҳақида ёритади: Тарих VII, 64. «Бактрияликларнинг уст-боши мидияликларнинг уст-бошига ўхшаган, улар ўқ-ёй ва калта найзалар билан қуролланганлар. Саклар (скиф қабиласи) узун чўққили қалпоқлар кийиб, камон ва ханжарлар билан қуролланганлар, яна уларда икки қиррали ҳарбий болталар - сагарислар бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амиргий саклар деб номланган. Форслар скифларнинг ҳаммасини саклар деб атаганлар. Бактрияликлар ва сакларнинг сардори Гистасп—Доро ва Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли бўлган».

VII, 66. «Парфияликлар, хоразмликлар, Суғдлар, Гандарийлар ва дадиклар бактрияликларнинг қуролларига ўхшаган яроқ-аслаҳалари билан

ҳарбий юрншни бошлагаилар. Уларнинг йўлбошчилари: парфияликлар ва хоразмликларники—Фарнак ўғли Артабоз; суғдларники— Артей угли Азан бўлган». «Бактрия чавандозларининг қуроллари пиёда аскарлари қуролларига ўхшаган».

Геродот ҳикояларининг асосий қисми массагетларга бағишланган: Тарих I, 201. «Шу халқларга эга бўлгандан сўнг, Кир массагетларни истило қилиш мақсадини ўз олдига қуйган.

Албатта, Ўзбекистоннинг қадим тарихини кўчманчи Сак, Массагет қабилаларисиз тасаввур қилиш қийин. Улар қадим цивилизация ўчоқлари - Бактрия, Сўғд, Хоразм, Фарғона, Тошкент воҳалари билан қўшни халқлар сифатида яшаб келишган. Кўчманчи ва ўтроқ аҳоли доимо маданий, иқтисодий ва этник алоқада бўлишган.

Кўчманчи халқлар ўртасида ижтимоий табақаланишув ва давлатчилик тизимининг шаклланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар мавжуд. Бир гуруҳ тарихчилар "кўчманчилар ўз ҳолича фақат биринчи босқич илк синфий муносабатлар даражасигача ривожланиши мумкин. Иккинчи босқич ривож эса фақат қўшни деҳқон ва шаҳар жамоаси таъсирига боғлиқ бўлган" - деган фикрни илгари суришади. Бошқа бир гуруҳ тарихчилар эса "Кўчманчилар ўз ҳолича, яъни цивилизацияга эришган қўшни халқларнинг таъсир доирасидан ташқарида ривожланганда эди, улар хатто биринчи босқичга - илк синфий муносабатлар даражасига ҳам чиқа олмаган бўлар эди,- деб ҳисоблайди.

Ушбу нотўғри фикрлар кўчманчи халқларнинг яшаш тарзини, улар яратган моддий маданият тарихини яхши билмаслик натижасида пайдо бўлган. Ишлаб чиқаришнинг асоси деҳқончилик жамоаларда ер, шаҳар хўжалигида хунармандчилик ва савдо ташкил қилган бўлса, чорвадор-кўчманчи халқларда чорва ҳисобланади. Маълумки, чорва шахсий мулк ҳисобланади. Яйловлар, жамоа тараққиётининг илк босқичларида умумий бўлган. Лекин, хусусий мулкчиликнинг ривожланиши натижасида

яйловлар ҳам асосий восита сифатида бўлиб олинди. Сув хавзалари, яйловлар молларни боқиш ва кўпайтиришнинг асосий омилларидан бирига айланди. Натижада яйловлар, чорва моллари ва сув хавзаларини кўриқлаш учун қуролланган жангчиларга эҳтиёж туғилди.

Кўчманчи қабила ва элатлар кенг ҳудудлар, яйловларнинг эгаси бўлиб, айна пайтда ўша ҳудудда жойлашган барча табиий бойликларнинг ҳам эгаси ҳисобланган.

Кўчманчи жамоаларда кўпроқ иккита ижтимоий қатлам кузатилади. Катта чорвага эга бўлган ҳукмдорлар ва уларга хизматда бўлган камбагаллар. Марказий Осиё кўчманчиларининг яшаш тарзи, оилавий муносабатлари ва ижтимоий табақаланиши масалаларини «Авесто», Геродот ва антик давр тарихчилари асарларидан билиб олишимиз мумкин.

Ўрта Осиё кўчманчи қабилалари тўғрисидаги энг қадимги ёзма манба «Авесто»да «учқур отли турлар» сифатида эсланади. «Авесто»нинг Яшт қисмида кўчманчи тур қабиласининг шоҳи Франграсьян (Афросиёб - Алп Эр Тўнга) бутун орийлар мамлакатининг йўлбошчиси сифатида тилга олинади. «Авесто» маълумотларига қараганда Кави Усаннинг ўғли Сьяваршан Франграсьян юртига, яъни «Турлар мамлакатига қочади» ва «баланд илоҳий Кангхе» устида Хшатросаука қўрғонига асос солади. Франграсьяннинг бутун Орийлар устидан ҳукмронлик қилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Ўрта Осиё кўчманчиларида ахамонийлар давригача бўлган даврларда давлатчилик тизими бўлганлигини исботлайди.

Антик давр Юнонистон тарихчилари Ўрта Осиё кўчманчиларининг жойлашишини қуйидагича ўз асарларида ёритишган: Ўрта Осиёнинг ҳарбида, чўл ва даштларда «массагет» (дербик) қабилалари ..., шарқда, то? ва чўл қисмларида «Сак» қабилалари..., Танаис (Сирдарё) дарёси бўйларида ва унинг ортида «Дай»лар истиқомат қилишган.

Геродотнинг хабар беришича «Массагетлар от устида қилич ўйнатишни, ерда жанг қилишни маромига етказдилар. Камонбозликда уларга тенг келадиган халқ йўқ, қиличбозликда устаси фаранг. Бутун ашёлари олтин ва мисдан ясалган. Жанг қуроллари мисдан, бош кийимлари, тасмалари ва кийимлари олтиндан ясалган ёки олтин билан безатилган. Отларини ҳам қалқон билан ҳимоя қиладилар, қалқонлари мисдан ясалган ва жабдуғлари олтин билан безатилган. Уларнинг юртида темир ва кумуш учрамаслиги сабабли, Массагетлар темир ва кумушни ишлатишмайди, олтин билан мисга жуда бой. Одамлари оддий» (Геродот, 1972). Арриан эса «Массагетлар камбагал ва ҳақпарвар кишилар, ягона ютуғи камон ва ўқ, овқати гўшт ва сут, кийимлари теридан, ҳукмдорлари ҳам, оддий кишилари ҳам баравар, меҳмондўст, тинчликпарвар ва озоддир», - деб ёзади (Арриан, 1962).

Массагетларнинг яшаш тарзи тўғрисида юнонистонлик тарихчилар қуйидаги маълумотларни қолдиришган: «Улар Скифлар сингари кўчманчи ҳаёт кечирадилар. Массагетларнинг шаҳарлари, ҳаттоки доимий яшайдиган уйлари ҳам йўқ. Тўрт ғилдиракли аравани уй сифатида биладилар. Чорвачилик асосий машғулоти ҳисобланади» (Пьянков, 1998).

Сак қабилалари тўғрисида ҳам шунча ўхшаш маълумотлар бор. «қишлоқ ва шаҳарлари йўқ. Аравада яшашади, фақат чорвачилик билан шуғулланади». Ктесей эса Сакларнинг дехқончилик билан шуғулланиши ва оз бўлсада шаҳарлари борлиги хусусида ёзган.

Кўчманчилар конфедерациясини қабила бошлиқлари - ҳукмдор, шоҳлар бошқарган. Бунга мисол қилиб Массагетларда Тўмарисни, Сакларда Зарина, шоҳ Омарг, шоҳ Спаретраларни кўрсатиш мумкин. Шоҳ ўз халқининг йўлбошчиси, ҳукмдори ҳисобланган. Уруш вақтида жангга раҳбарлик қилган.

Ўрта Осиё кўчманчилари сиёсий ҳаётида халқ йиғини муҳим ўрин тутган, чунки халқ йиғинида барча қуролли жангчилар қатнашган ва унда энг муҳим - уруш ёки сулҳ масалалари ҳал қилинган. Агар йиғинда уруш тўғрисида битимга келинса, ҳамма жангга отланган.

Массагетлар кўшини отлик ва пиёда аскарлардан иборат бўлган. Пиёда аскарлар камбағал қуйи табақани англатса, тўлиқ қурол-аслаҳага эга бўлган, кийимлари олтин тақинчоқлар билан безатилган, тўлиқ қурол-аслаҳага эга бўлган, отлари ҳам безатилган отлик аскарлар эса юқори табақа вакилларидан иборат бўлган. Юнон тарихчиси Квант Курций Руф маълумотларида кўчманчи халқларда ҳукмдор сўзини билдирувчи "династи» (сулола) термини ҳам учрайди. Сулолавий ҳокимият тузуми ўз харбий кўшинини тузишга, уруш йўли билан ўз ҳудудини кенгайтириш ва бойлигини оширишга имкон берар эди. Шу сабабдан Сак ҳукмдорининг 30.000 бош моли бўлганлиги тўғрисида ёзма манбалар сақланган (Руф, 1963).

Доронинг Жанубий Эрондаги машҳур Персополь, Нақши Рустам ва Суз қоя тошларига битилган ёзувларда Ўрта Осиё кўчманчилари - Саклар алоҳида мамлакат сифатида тилга олинади. Саклар Осиёнинг ўша вақтдаги энг илғор Вавилония, Оссурия каби мамлакатлар билан бир қаторда тилга олинади.

Ёзма манбаларда Ўрта Осиё кўчманчилари тарихига оид айрим чалкашликлар бор. Жумладан, Кир билан жанг қилиб ғолиб чиққан кўчманчи қабиланинг номи Геродот ва Страбон асарларида «массагетлар» деб аталган бўлса, сицилиалик Диодор, Юстин ва Арриан у скифлар билан бўлган жангда мағлуб бўлганлигини, Ктесей эса Дербиклар билан бўлган жангда уни ҳалок бўлганлиги ҳақида ёзадилар. Ўқувчимизни манбалардаги бу чалкашликлар ажаблантирмаслиги лозим, чунки Ўрта Осиё кўчманчиларининг номини Юнон тарихчилари доимо адаштириб

келганлар. «Сак» ёки «Скиф» атамалари умум кўчманчиларнинг номлари бўлиб, ўша вақтда Эронликлар уларни «Сак»лар деб аташган бўлсалар, Европаликлар умумлаштириб «Скиф»лар дер эдилар (Помпей Трог, 1954; Ксенофонд V. 5-3).

Ёзма манбаларда географик номларни ифодалашда ҳам худди шундай чалкашликларни кўришимиз мумкин. Жумладан, Кир Массаетлар томон ўтиш учун қурдирган кўчма кўприк Геродот асарида Аракс деб номланган бўлса, бошқа тарихчилар асарларида Танаис дарёси деб ёзилган. Чунки Геродот ҳам бошқа Юнонистон тарихчилар ҳам Ўрта Осиёда ҳеч қачон бўлишмаган. Улар ўз асарларида келтирган маълумотларни бошқа манбалардан ёки эшитган ва билганлардан ёзиб олганлар. Шунинг учун бу манбалардан ниҳоятда сергаклик билан фойдаланишни тақоза этади.

1.2. Арриан, Курций Руф ҳикоялари.

Милоддан аввалги 329 йилда македониялик Искандарнинг Бактрия ва Суғдиёна ерларига ҳарбий юришлари бошланган. Бу юришлар Марказий Осиё тарихида энг яхши ўрганилган мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади. Искандарнинг кўшинида аскар-жангчилар билан бирга бўлажак тарихчилар Птолемей, Аристокбул, Онесикрит, Каллисфен ва Харесслар хизмат қилиб, турли хил сиёсий ва маданий воқеаларни ёзиб борганлар. Уларнинг маълумотлари бизгача етиб келмаган, лекин дастлабки манбалардан юнон тарихчилари ва географлари фойдаланганлар. Жумладан, Диодор (милоддан аввалги 90—21 йиллар) «Тарихий кутубхона», Страбон (милоддан аввалги 64—милодий 24 йиллар) «География», Помпей Трог (милоддан аввалги I—милодий I аср) «Филипп тарихи» асарларини, Плутарх (милодий 46—127 йиллар), Клавдий Птолемейлар (II аср) ўз ҳикояларини, Плиний (I аср) «Табиий тарих» номли китобини яратдилар. Аммо, Искандар юришлари ҳақида кенг ва

тўлиқ маълумотлар римлик Квинт Курций Руф ва юнонистонлик Арриан асарларида сақланган.

Арриан (милодий 90/95—175 йиллар) «Искандар анабасиси» деган асарнинг муаллифидир. Анабасис бу «давлат ичкарасига денгиздан узоқлашган ҳарб юриши» ёки «Искандар юришлари» деб таржима қилинади.

Курций Руф (милоддан аввалги I асрнинг охири милодий I асрнинг ўрталари) «Македониялик Искандар тарихи» номли китобни яратган. Аммо, Аррианга нисбатан унинг ҳикояларида бадий тўқималар кўп учрайди. Қуйида Арриан ва Курций Руф асарларидан олинган айрим кизиқарли маълумотларни келтирамиз.

Арриан, III китоб, 27-боб, 9. «Искандарнинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақида эшитиб, Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Наутака – суғдийлар ерига йўл олади». 10. «Спитамен ва Оксиарт билан бир сутдийлар чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга ергашадилар. Бактрия чавандозлари Бесснинг қочганидан хабар топиб, ҳар томонга, ўз уйларига йўл оладилар. Искандар Драпсакга етиб келади, қўшинларига дам бериб, уларни Бактриядаги энг йирик шаҳарлар - Аорн ва Бақтр томонга юргизади. Бу шаҳарларни ҳужум қилиб забт этади ва Аорн қалъасида Андроколнинг Архелай бошчилигидаги кўрикчи қўшинларни қолдиради. Ҳимоясиз таслим бўлган бошка бактрийларга ҳукмдор этиб форс Артабоз тайинланади». «Ўзи эса Окс дарёсига қараб йўл олади. Окс Кавказ тоғларидан бошлаб оқади; Ҳинд дарёларидан ташқари Искандар Осиёда кўрган дарёлар ичида бу йирик дарёдир: умуман энг йирик дарёлар. Окс Гирканиядаги катта бир денгизга қўшилади».

III, 30, 6. «Искандар чавандоз қўшинларини маҳаллий отлар билан таъминлаб Суғдиёна пойтахти Мароқандага йўл олади». 7. «Шу жойдан Танаис дарёсига қараб юради. Танаис ҳам Кавказ тоғларидан бошланади.

Аристокбул сўзларига кўра, варварлар уни Орксант дарёси дейдилар; бу дарё ҳам Гиркан денгизига кўшилади».

10. «Шу ерда озиқ-овқатлар ғамлашга чикдан македонлар маҳаллий аҳоли томонидан қириб ташланади, кейин уларнинг ўзлари тик ва чиқиб бўлмайдиган қояга қочиб бекинадилар. Улар 30 мингга яқин бўлган».

11. Македонлар қояга чиқиш учун бир неча марта ҳаракат қиладилар; дастлаб улар варварлар ўқлари остида ортга чекинадилар; кўп аскарлар ярадор бўлади; Искандарнинг сонига ўқ тегиб, суягининг бир қисмини Эзиб кўяди. Шунга қарамасдан тоғ ҳужум билан олинади. Македонлар варварларнинг бир қисмини жойида қириб ташлайдилар, уларнинг кўплари ўзларини қоялардан ташлаб халок бўладилар, шунинг учун ҳам 30000 дан 8000 киши тирик қолади».

IV, 5, 2. «Спитамен ўз жангчилари билан Мароканда қалъасини кўриклаётган македонларга ҳужум қилади...» 3. «Искандар Марокандага ёрдамчи кўшин юборганидан ҳабар топиб, Спитамен кўла қамалини тўхтатиб, Суғдиёнадаги басилейа — подшо шаҳрига отланади. Фарнух ва унинг лашкарбошилари Спитаменни давлатдан бутунлай чиқариб юборишга ҳаракат қиладилар ва Суғдиёна чегараларига етиб келиб, кқчманчи скифларга ҳужум қиладилар». 4. «Спитамен яна 600 та скиф отликларини ўз кўшинига қушиб олади ва скиф иттифоқдошлигидан кўнгли кўтарилиб, ҳужум қиლაётган македонларга қарши жанг қилишга қарор қилади. Скиф даштларининг текислигида туриб у душманнинг ҳужумини ҳам кутмади, душманга ҳужум ҳам қилмади; фақат унинг чавандозлари пиёда македонларнинг атрофида от қуйиб чопиб юрдилар ва уларга ўқ отдилар». 5. «Фарнухнинг аскарларидан улар осонлик билан қутулдилар, чунки уларнинг отлари чакқонроқ бўлиб, ўша пайтда хали чарчамаган эди, Андромах кўшинларидаги отлар эса олис йўлларда чарчаб, емиш камлигидан заифлашганди. Скифлар жанг майдонида турган ва чекинаётган македонларга ғайрат билан ҳужум қиладилар». 6. Кўпдан-кўп

македонлар яраланади ва ҳалок бўлади; хуллас аскарлар туртбурчак бир қатор сафланиб, Политимет дарёси томонга чекинадилар; бу ерда ўрмон бўлиб, ўрмондаги чангалзорлар варварларнинг ўқларига тўсиқ бўлади ва пиёда аскарларнинг ҳаракатларига кўпроқ фойда келтиради». 7. «Каран гиппарх (отлиқ кўшиннинг йўлбошчиси) Андромахга хабар қилмасдан отликларни бекинтириш учун дарёдан кечиб ўта бошлайди; пиёда кўшин ҳам отликдар ортидан буйруксиз йўл олади; умуман тартибсиз ва кўрқув ҳолатида бўлган аскарлар дарёга жарлик қирғоқларидан тушадилар». 8. «Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлиқ варварлар ҳар иккала қирғоқдан отлари билан дарёга ташланадилар... Уларнинг баъзилари дарёдан кечиб ўтганлар ва узоклашганларнинг ортидан қувадилар, бошқа бирлари дарёни кечиб ўтаётганларга рўпара бўлиб, уларни ортга, сувга улоқтирадилар ёки ўқ отадилар ёки дарёга келаётганлар ортидан ҳужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитаман аскарлари уларни ўраб олиб, ҳаммасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар».

IV. 6. 1. «Аристокбулнинг айтишича, кўпдан-кўп аскарлар чангалзорда яшириниб турган скифларнинг пистирмасига қамалиб ҳалок бўлган, улар ўз панагоҳларидан жанг қизиган пайтида македонларга ҳужум қилганлар... Варварлар ховлиқиш ва тартибсизлик вазиятидан фойдаланиб, уларнинг ҳаммасини қириб ташлаганлар. 40 та отлиқ ва 300 та пиёдалардан ташқари ҳеч ким қутулиб қолмаган». 3. «Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда у аскарларнинг аччиқ тақдирларидан қайғуга тушади ва Спитаманга қарши шиддатли ҳужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар кўшинининг ярмига, камончиларнинг ҳаммасига, ўкчиларга ва тез юрар пиёда аскарларга йўлбошчи бўлиб, Мароқандага йўл олади, унинг билишича, Спитаман шаҳарга қайтиб қалъани яна қамал қилган». 4. «Уч кун давомида Искандар

1500 стадий масофадан ўтиб, тўртинчи куннинг тонгида шаҳарга етиб келади. Спитаман Искандар шаҳарга яқинлашиб келиши ҳақида эшитиб, уни кутмасдан қочиб кетди. 5. Искандар унинг изидан қувади. Жанг майдонига етиб, у ҳалок бўлган аскарларни дафн қилади ва чекинганлар ортидан саҳрогача қувиб келади. Қалъа қурикчиларининг бошлиғи Фрурах ва унинг аскарлари ҳам душман томонидан ҳужум хавфини кутмаганлар, аскарлар қирилади. Фрурах асирликка олинади. Шу қалъани қўлга киритишгандан кўнгиллари кўтарилиб, улар бир неча кундан сўнг Зариаспга етиб келадилар, аммо шаҳарга ҳужум қилмадилар ва катта ўлжани қўлга олиб ортга қайтишга қарор қилдилар». 6. «Зариаспда касал бўлиб қолган бир неча отлик— «дўстлар» скифларнинг ҳужуми ҳақида эшитиб, улар Зариаспни қўриқлаш учун ёлланган 80 та чавандозга ва баъзи бир «подшо йигитлари»га бошлиқ бўлиб массагетлар ортидан қувадилар. Ҳеч нарсани кутмаган скифларга ҳужум қилиб, биринчи жангда улардан ўлжасини тортиб олиб, жуда кўп қароқчиларни қириб ташлайдилар. Тартибсиз холда ортга қайтган вақтда улар Спитаман ва скифларнинг қўлига тушиб, 7 та «дўстлар» ва 60 та ёлланган чавандозлардан ажраладилар».

17. 1. «Кратер бу ҳақда хабар олиб, массагетларга қарши шиддатли юриш бошлади. Улар бундан хабардор бўлиб, чўлга қочадилар. Кратер Спитаманнинг изидан қувиб, унга саҳро чегараларида етиб олади; унинг бошчилигида яна мингта отлик массагетлар бор эди. 2. Македонлар ва скифлар ўртасидаги кучли жангда македонлар ғалаба қозонадилар. Скифларнинг бир юз элликта чавандозлари ҳалок бўлади. Бошқалари осонлик билан чўлга бекинадилар; уларнинг кетидан қувиш македонлар учун оғир бўлади».

4. «Спитаман ва унинг тарафдорлари македонларнинг қўриқчилари ҳамма жойларни тўсиб олганликларини кўриб аниқ бир жойга қочишга йўл топмадилар, Кейин қўшинларига ҳужум қилиш ва айнан шу жангда

ғалаба қозонишга қарор қиладилар. Улар Габа номли сугдийлар ва скиф-массагетлар чегараларидаги жойга етиб келадилар ва 3000 кўчманчи чавандозларни Сугдиёна томонга юришга рози қиладилар». 5. Бу скифлар жуда ҳам қашшоқ аҳволда яшаганлар; уларнинг шаҳарлари ва ўтрок маконлари йўқ эди; бойлик мулкларидан ажраб қолиш учун кўрқинч сезгилари ҳам йўқ эди ва шунга кўра уларни ҳар қандай урушларга рози қилиш ҳеч нарса эмасди. Кейин Спитаман яқинлашиб келишини сезиб...; кемалар йўқ эди ва дарёнинг очиқ қирғокларида кўприк қуриш учун дарахтзорлар ҳам йўқ эди. Шу вазиятдан у ягона хулоса чиқаради. У аскарларга сомон билан тўлдирилган мешларни тарқатишга қарор қилади; улар мешлар устида дарёдан сузиб ўтишни бошлайдилар: дарёдан биринчи бўлиб кечиб ўтганлари кўриқчилик хизматини бажариб, бошқаларни кутиб оладилар. Шу тарзда кўшинлар олтинчи куни дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олишга муваффақ бўладилар».

VII. 6. 17. «Искандар Мароқандага етиб келади. Унинг мудофаа деворларининг узунлиги 70 стадий; шаҳар қўрғони иккинчи девор билан ўралган».

VII. I. 2. «Танаис ортидаги скиф давлатининг подшоси македонлар томонидан дарё бўйида асос солинган шаҳарни қуллик бўйинтуруғи бўлишини сезиб, уни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғоғидан узоқ масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик кўшин билан бирга ўз акаси Каратазис исмли йўлбошчини юборади. Танаис бақтрийларни европалик скифлардан ажратади». 4. «Улар Истр дарёсининг нариги ёғидаги бошқа бир вилоятни эгаллаб, Осиёнинг чегара ерларида жойлашган Бақтрияга ҳам кўшни бўладилар. Улар жойлашган шимол ерларидан нарироқда қалин ўрмонзорлар ва охири йўқ жим-жит сайхон ерлар бошланади; Танаис ва Бақтрия бўйлаб жойлашган ерлар умумий маданий изларга эга». 5. «Искандар тайёргарлик кўрмасдан биринчи бўлиб жанг қилишга эришади, унинг кўз ўнгида душман чавандозлари отда

чопадилар, у эса ярадорликдан бутунлай тузалмаган... Хуллас, у дўстларини маслаҳатга чақиради». 6. «У душмандан эмас, ноқулай вазиятдан кўрққан эди. Бактрийлар исён кўтардилар, скифлар безовта бўладилар; унинг ўзи зўрга оёқда туриб, отга минишга ҳам, йўлбошчи бўлишга ва аскарларни руҳлантиришга ҳам имкон топмади...»

30. «Етиб келаётган хабарлар унинг тўхтовсиз ғалабалари шаънига мос келмас эди». 31. «Юқоридаги ҳикояларга кўра, у бактрийлар кўзғолонига айбдор Спитаманга қарши Менедемни юборади. У (Спитаман) македонлар яқинлашиб келиши ҳақида эшитиб ва шаҳар атрофида камалиб қолиш вазиятидан сақланиш учун панагоҳга бекинади, шу ердан ўтиши мумкин бўлган душманга ҳужум қилишга қарор қилди». 32. «Йўл пистирма учун қулай жойни кесиб ўтади, шу ерда у душманни яшинтиради. Хар бир отларида иккита қуролланган чазандозлар бўлади, кутилмаганда улар навбат билан ерга тушиб отликлар жангидаги душманларга тусқинлик қиладилар». 33. «Аскарларнинг эпчиллиги отларнинг чаққонлигига ўхшаб кетади. Спитаман чангалзорни ўраб олишга буйруқ бериб, душманларга қарши бирданига ордан, рўпара ва ён томонлардан ҳужум қилади». 34. «Менедем ҳамма томондан ўраб олинади, нотаниш жойда пистирмага тушган ва бошқа ҳеч иложи йўқлигини кўриб, ўз аскарларига сон жиҳатдан устун бўлган душманларни қириб ташлашга ва мағрур ҳалок бўлишга чақиради». 35. «Унинг остида кучли от бўлган; кўп холларда варварлар сафига ташланиб, уларга дахшатли зарар келтиради. 36. «Душманлар унга кўпдан-кўп ўқ отадилар. Саноқсиз яралардан заифланиб ... у жонидан жудо бўлди ва от устидан ерга тушиб қулади». 39. «Бу жангда 2000 та пиёда аскарлар ва 300 та чавандозлар ҳалок бўлади. Жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан кўрқитиб, Искандар бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади».

IX, 20. «Кратер билан қўшинларнинг катта бир қисмига ортидан юришга буйруқ бериб, Искандар Марокандага етиб келади, унинг келишидан Спитаман хабар топиб, бу ердан Бастра томонга қочишга мажбур булади».

IX. I. «Суғдиёна —кенг ҳудудий масофадаги даштли давлатдан иборат, чўлларнинг кенглиги 80 стадийга яқинлашади. Тўғри йўналишда — бу йирик давлатдир, маҳаллий аҳоли томонидан Политимет деган дарё мамлакат бўйлаб шиддатли оқади. Дарё ерга сингиб кетади». 4. «Суғдийлар асирларидан подшога 30 та кучли эрларни олиб келадилар, улар подшо буйруғига биноан ўлим жазосига берилишларини эшитиб, мағрур ҳолатда ғоят хурсанд бўлиб куйлайдилар...» 4. Подшо уларнинг мардлигидан ажабланиб, ортга қайтаришга буйруқ беради ва ўлим олдидан уларнинг шодланиш сабабларини суриштиради. Улар айтадиларки, агар ўзларига бошқа биров ўлим жазосини берганда, қайғуланиб улардилар, аммо ўз аждодларининг ёнига уларни ҳамма қабилалар устидан ғолиб чиқиш учун подшо юборганлигидан хурсанд бўлиб, ўз жонажон қўшиқларини айтдилар ва бутун жасурлар орзуси бўлган фахрли ўлимни байрам қилдилар».

VIII. 10. «... Подшо Базаира номли вилоятга йул олади. 11. Бу вилоятнинг энг катта бойлиги — кенг дарахтзорларда ва қўриқхоналарда сақланиб яшаётган ҳамда махсус урчитилган турли ҳайвон зотлари бўлганлигидир. Бунга кўп булоқларга эга ўрмонзорлар атайлаб ажратилган: шу дарахтзорлар истехкомлар билан ўралган ва овчилар учун, буржлар ва маконлар қурилган». 13. «Маълум бўлишича қўриқхоналардан бирида тўрт авлодлар ҳаёти давомида ҳеч ким ов қилмаган. Искандар аскарлари билан қўриқхонанинг ичига кириб ҳайвонларни ов қилишга буюради». 14. «Камдан-кам учрайдиган катталиқдаги шер Искандарнинг рўпарасига югуриб чиқади, унинг ёнида тасодифан турган ва кейинчалик подшо бўладиган Лисимах ҳайвонни шохдор таёқ билан кутиб олишга

тайёр бўлди. Аммо подшо уни четлаштириб ва овга халақит бермасликка буюриб, ягона ўзим ҳам Лисимахга ўхшаб шерни ўлдиришим мумкин деб гапиради». 15. «Ахир бир пайтлар Сурияда ов қилиб Лисимах ягона ўзи камёб катталигидаги ҳайвонни ўлдирган. Аммо ҳайвон Лисимахнинг чап елкасини суягигача талаб уни ўлим холатига келтирган. Шу ҳақда Лисимахга маломат билан эслатиб, подшо ўз жасоратини сўзларида эмас, амалда исботлади: у шерни яқинлаштириб бир зарба билан ўлдиради...»

19. «Шу жойдан у Мароқандага қайтади. У Артабозни фахрли ёшига кўра хоқимлигидан озод қилиб, вилоятни Клит идорасига ўтказди. Клит Граник дарёси ёнида Искандарни ўз қалқони билан бекитиб, подшо боши устида Резак томонидан кўтарилган қиличли қўлни кесиб ташлайди».

1.3. Страбон, «География». XI китоб, XI боб, 3: Сиёсий воқеалар. Искандар ва Спитаман.

«Олдинги замонларда бактрийлар, суғдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари кўчманчиларнинг турмуш тарзидан кўп фарқ қилмаган, аммо бактрийларнинг анъаналари анча юқори маданиятга эга бўлган; лекин улар ҳақидаги Онесикритнинг фикри мақтовга сазовор бўлди. Унинг сўзларига кўра, қарилик ва касалликдан ўлган одамларни улар махсус боқилган ва маҳаллий тилларида «гўрковлар» деган ит олдига ташлаганлар. Бактрийлар пойтахти анча тоза бўлган, лекин давлат ҳудудининг катта бир қисми одамлар билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни ман этди. Шунга ўхшаган ҳикояларни каспийлар ҳақида ҳам берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз ота-оналарини қамаб кўядилар ва оч қолдирадилар». Айтишларича, Искандар Бактрия ва Суғдиёна шаҳарларига асос солган ва кўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бактрия ўқрғони (бу ерда Каллисфен қўлга тушиб қамокқа олинган), Суғдиёнадаги

Мароқанда ва Кира — Яксартдаги Кир томонидан қурилган охириги шаҳар; бу давлатнинг чеккаси бўлган.

Милоддан аввалги 329 йилда Искандар 15 кун давомида муз-қорли "Ҳиндикуш" тоғидан ўтиб Бактриянинг маркази Бактр, Аорн ва Драпсак шаҳарларини жангсиз истило қилади. Бактрия ва Сугдиёнанинг ҳокими Бесс охириги ахамоний Доро III ни ўлдиришда қатнашиб, уни Артаксеркс номини «улуғ подшо» деб эълон қилади ва Сугдиёнанинг Наутака вилоятига қочишга мажбур бўлади.

Бактрадан Мароқанда шаҳригача етиб бориш вақти 12 кунга тенг бўлган. Ахамонийлар давридан бошлаб бир кунлик йўл ўлчови, Геродотнинг ёзишича 50 стадий ёки 5 фарсах (28 км). Сугдиёнага юришлар бошланган. Искандар озиқ-овқат маҳсулотларини етарли ғамлаб олиб, Окс дарёси томон йўл олади.

Рим тарихшуноси Курций Руфнинг фикрига кўра Бактрадан Окс дарёсигача булган масофа 400 стадя (75 км) бўлган. Бу масофани Искандар аскарлари икки кун давомида босиб ўтиб, Амударёни Термиз Калиф шаҳри ўртасида кечиб ўтадилар. Олимлар фикрига кўра, Амударёдан кечиб ўтишнинг энг қадимги жой Термиздан ғарбдаги Шуроб ва Чўчка Гузар бўлган. Шўроб ўрнида милоддан аввалги VI—IV асрларга оид қишлоқ харобалари топилган.

Бу вақтда Бесс — Артаксеркс Сугдиёна ичкарасига қараб кетади, аммо янги подшони сўғдийлар Спитама Аримаз, Австан ва Датафернлар асирликка олиб, Искандарга топширишга "тайёр" бўладилар. Искандар бундан хабардор бўлиб, шошилини равишда лашкарбоши Птолемей Лагни Наутакага юборади. Аррианнинг айтишича Оксдан Наутакагача ўн кунлик йўл бўлган, аммо бу масофани Птолемей кўшинлари тўрт кун ичида босиб ўтганлар. Сўғдликлар ўзлари кўриқлаб турган Бессни махсус жойда қолдириб, Спитаман тарафдорлари билан бирга македонияликлар учун номаълум бўлган томонга қараб кетадилар.

Йўлбошчилар ва жангчиларсиз қолдирилган Наутака ҳамда Мароканда шаҳарларини Искандар осонлик билан қўлга киритади. Фақат Мароканда атрофида жойлашган босқинчиларга «қаршилиқ кўрсатган сўғдийлар уй-қўрғонлари подшо буйруғига биноан вайрон қилинади. Искандар Мароқанда шаҳрида ўз ҳарбийларининг бир қисмини қолдириб, Сирдарё — Яксарт томонга йўл олади. Мароқанда ва ҳозирги Хўжанд орасидаги Уструшона тоғларида македониялик қўшинларга маҳаллий аҳоли — мамакенлар ҳужум қиладилар. Искандар яраланади. Кучли жанг "Искандарнинг ғалабаси билан якунланади.

Сирдарё этагидан узоқ бўлмаган ноҳияда Киропол шаҳри қамал қилинади. Шу даврда Яксартнинг шимолий қирроғида саклар тўпланиб, македонларга ҳужум қилмоқчи бўладилар. Искандар ҳозирги Бекобод ва Хўжанд оралиғида Сирдарёдан кечиб ўтади "ва қаттиў жангдан сўнг саклар қочишга мажбур бўладилар. Искандар қайтиб, Яксарт бўйида Александрия Эсхатадаги (четдаги, охириги Искандария) шаҳарда эди. Шу даврда кутилмаганда Суғдиёнадан хабар келади — Спитаман бошчилигида македонларга қарши кўзголон бошланади ва Мароқанда Искандарнинг ҳарбий қисмлари қамал қилинади. Уларни тор-мор қилиш учун Искандар Каран бошчилигидаги пиёда ҳамда отлик аскарларни Мароқандага шошилишч жўнатади. Полит Зарафшон бўйидаги жангда Спитаман юнонлар устидан ғалаба қозонади, икки мингдан ортик македонлар ҳалок бўладилар. Искандар учун бу жуда катта мағлубият бўлиб, Спитаманга қарши жиддий тайёргарлик кўришни талаб қилади.

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади. I. аммо Спитаман *Кеш* - Қашқадарё ва кейинчалик жануб томонга чекинади. Ғазабланган Искандар (у бирор марта енгилмаган эди) Мароқанда ва ҳозирги Бухоро шаҳарлари оралиғидаги 120 минг тинч аҳолини қириб ташлайди. Милодан аввалги 328 йилда Спитаман Бактрияда, Зарафшонда македонияликларг қарши ҳужум уюштиради, аммо бу жанглар

кўзғолончилар учун муваффақиятсиз яқунланади ва Спитаман саклар билан чекинишга мажбур бўлади. Саклар Искандарнинг ерларига хужумга тайёргарлик кўраётганидан хабардор бўлиб, Спитаманни ўлдирадилар.

Сўғдиёна ҳаробага айланиб қолади, жуда куп сўғдийлар тоғларга қочиб яширинадилар. Милоддан аввалги 228 йилда Искандар Ҳисор тизмасида жойлашган ва Оксиарт эгаллаб турган «Сўғд қалъаси»ни қўлга киритади, унинг гўзал қизи Рухшанакка (Роксана) уйланади.

Яна бир қудратли қалъа (Хориен ёки Сизамитр) Сўғд ва Бактрия чегараларидаги тоғларда жойлаш. Бу ерда Хориен қаъласи ҳукмдорининг оила аъзолари, ҳамда яқин қариндошлари, тарафдорлари ва хизматкорлари яширинган эди. Хориен ўз ихтиёри билан Искандарга бўйсунушга рози бўлган. Албатта, Оксиарт ва Хориенга ухшаган шахслар ўз хаётини, тинчлигини ва мол-мулкларини ҳимоя қилганлар. Жасур Спитаман ҳам ўзини сақлаши мумкин эди, аммо у чет эл босқинчиларига қарши ватанининг мустақиллиги учун курашди. Спитаман учун ватанпарварлик ва она ер мудофааси муқаддас бурч бўлган.

Рус олими В. В. Григорьев ватанпарвар сугдийлар ва уларнинг бошлиги Спитаманга хурмат-иззат билан жуда юксак баҳо берган: «Агар Доро Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қилолмаган бўлса, Бесс разил номард чиққан бўлса ҳам, аммо бу ерда, Туронда, шундай юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсунушга итоат этмадилар, шундай қуллар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасоси намоён этдилар».

Искандар Бактрия, Сўғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило қилиб, милоддан аввалги 327 йилда Ҳиндистонга хужум бошлайди. Марказий Осиёда Хоразм, Чоч, Фарғона ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Сугдиёна, Бактрия, Марғиёна ва Парфия янги давлатга қўшилиб, кейинчалик уларнинг тупроғида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Искандарнинг тарихи дунё адабиётларида жуда машҳурдир. Унинг фаолияти, юришлари халқда юнонлар, румийлар, форслар ва араблар қадимги замонларда кўп асарлар ёзганлар. Бу асарларнинг муаллифлари Искандарни тарихий шахс сифатида турлича баҳолаганлар (дунё халқларини ва давлатларни бирлаштирувчи подшо, адолатли дунё давлатига асос солишни мақсад қилган шахс ёки босқинчи, халқларни забт этувчи, ўлим, зулм келтирувчи подшо ҳамда бошқа фикр-хулосалар).

Плутархнинг айтишича, Искандар Осиёга қароқчи бўлиб ўтмади, унинг орзуси кутилмаган омад берган ўлжа, бойликларни қўлга киритиш мақсадидан ташқари бу дунёда ҳаммани бир қонунга тобе қилиб ва бир давлатга тўплаб, инсонларни бир халққа бирлаштириш эди.

Шарқдаги ўрта асрларга оид адабиётларда македониялик Искандар жасур подшо, баҳодир жангчи сифатида ҳам ёритилиб, унинг босқинчилик урушлари, маҳаллий аҳолини қириб ташлаши, шаҳарларни вайрон қилишига эътибор берилмаган. Искандар Шарқ халқларини аҳамонийлар зулмидан озод қилиб, уларнинг устига юнон зулмини ўрнатди. Подшолар ва хокимлар алмашиб, сиёсат ўзгарди, аммо халқлар мустақил бўлиш, қуллик зулмдан қутулиш учун Марказий Осиё халқлари доимо мардонавар жанг олиб борган.

I.1. Македониялик Искандар ўз даврининг фарзанди эди. Искандарнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўртасида кенг савдо-сотик ҳамда маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Искандар ва унинг яқинларининг ўлиmidан сўнг маҳаллий ҳамда Юнон маданиятининг қўшилиш жараёни бошланади. Бунинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги алифбо ва ёзувларнинг тарқалишида, тангашуносликда ҳамда диний эътиқодларда ривожланиш юз берди. Юнонлар Қадимги Шарқнинг жуда кўп мамлакатлари ютуқларини қабул қиладилар ва

ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий этадилар.

Македониялик Искандарнинг юришлари ёзма манбаларда Қадимги Шарқ ва Марказий Осиёдаги тарихий-географик маълумотларнинг кўпайишига асос солган. Ҳарбий юришлардан олдин Искандар Қадимги Шарқ аҳолисининг жойлашуви ва мамлакатларнинг худудий чегаралари билан танишиб олишда Скилак, Гекатей, Геродот ва Ктесийларнинг хабарларига асосланиши мумкин эди. Марказий Осиё ва Хиндистонга етиб келгандан сўнг юнон-македонларнинг тарихий-географик маълумотлари анча кенгаяди. Даставвал, дунё чегаралари («ойкумена») Яксарт ва Ҳинд дарёсидан ўтмаганлиги маълум бўлади. Яксартнинг нариги ёғидаги бепоён чўллар, Ҳинд дарёсининг нариги ёғида яна бир серсув дарё Ганг, даҳшатли ўрмонзорлар ва баланд чўққили тоғлар Искандарни ажаблантириб, дунё чегараларининг бу ерда бошланмаганлиги подшони аччиқ афсуслантиради. Бутун дунё халқларини бўйсундириш ва бир умумий давлатда уларни бирлаштириш, Искандар учун ҳеч қачон ечилмайдиган муаммо бўлиб қолади.

Искандар Ҳиндистонда бўлган пайтда Суғдиёна, Эронда, Олд Осиёдан то Афина шаҳаригача бўлган худудларда унинг ҳалок бўлганлиги ҳақидаги қайғули хабар тарқалади. Кўпчилик учун, айниқда давлат тахтини қўлга олиб подшо бўлиш мақсадини қўйган шуҳратпараст ҳокимлар учун бу хушxabар эди. Улар Искандарга бўлган кўрқувни йўқотиб жуда хурсанд бўладилар, бошқалар эса қайғуланадилар. Афина шаҳрида мотамга тайёргарлик бошланганда бир сўзловчи пайдо бўлиб, бундай дейди: «Афиналиклар, Искандар ҳалок бўлмади ... Искандарнинг улуғворлиги ва шон-шарафлиги эътироф қилинди.

Шу даврда узоқ Ҳиндистонда юнон-македониялик аскарлар ҳарбий юришларни давом эттиришга рози бўлмайдилар. Тухтовсиз жанглар ва шаҳарларни камал қилиш, нотаниш хавфли юртлар, янги ва янги тоғлар

билан бепоён-чўллар, кенг чуқур дарёлар уларнинг жонига тегиб, энди бошқ қизиқтирмасди. Бегона ўлкаларнинг йўлларида македонияликларни ҳар бир қадамда ўлим ёки ярадорлик кутиб оларди. Найза ва ханжарларни занг босиб, уларни яроқсиз холга келтириб қўяди. Босқинчиларнинг чидамлигида ҳам аниқ бир чегара бор. Юнон-македонлар Шарқдаги урушлардан ва қон тўкилишидан чарчаган эдилар.

Ҳиндистонда Искандар мақсадига эришмайди, ўз орзулари билан якка бўлиб қолади. Узоқ дарё чегараларида Искандар ҳарбийларига улуг подшо, ватан севгиси ва урушлар худоси бўлган бўлса ҳам, унинг жанговар аскарлари олдинга бир қадам ҳам босишни хохламайдилар. Улар ортга қайтишни илтимос қиладилар. Агар подшо рози бўлмаса, у содда жангчиларни қириб ташлаб, Ганг дарёсига янги отаси — худо Амон билан биргаликда юриши мумкин, деб уйлайдилар ҳарбий македонлар.

Искандар шарқий юришлар тўхтатилишини эълон қилиб, яна бир юксак ғалабани қўлга киритади — аскарлар беҳад хурсандчиликка сазовор бўладилар. Милоддан аввалги 325 йилда македонлар кемалардан фойдаланиб, Хинд дарёси орқали океанга етиб борадилар. Шундан сўнг Неарх бошчилигида ҳарбийларнинг бир қисми кемаларда Форс қўлтиғига қараб сузадилар. Искандар ва қўшинларнинг бошқа бир қисми Гедросиё саҳролари орқали Эронга йўл оладилар. Милоддан аввалги 124 йилда уларнинг ҳаммаси денгиз ва саҳро йўлларида жуда қаттиқ азоб тортиб, Эрондаги Суза шаҳрида учрашадилар. Македония, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган сайхон ерларда йирик давлатга асос солинади. Аммо унинг асосчиси вафотидан сўнг (милоддан аввалги 323 йил) бу давлат қисмларга бўлиниб, парчаланади.

1.4. Юнон тарихчилари асарларида тарихий география масаласи.

Сўнгги юнон муаллифлари асарларида биз кўриб чиқаётган ўлка тўғрисидаги тарихий ва этнографик маълумотлар Геродот ёки Ктесийларнинг маълумотларига нисбатан анча тўлароқ ва кенгроқдир. Бу манбалар Ўзбекистоннинг тарихий географияси долзарб муаммоларини ҳал қилишда асос бўлади. Манбалар ҳозирги тарихий адабиётда керакли даражада ёритилган. Ёзма манбаларни археологик маълумотлар билан солиштириб замонавий географик хариталарда халқларнинг ҳудудий жойлашув чегараларини, қадимги шаҳарларни, дарёлардан кечиб ўтиш жойларини, қадимги йўللарни, вилоятларни ва тарихий районларни топиш мумкин. Бу муаммо жуда ҳам қизиқарлидир.

Юнон-рим тарихий ва географик адабиётларида Марказий Осиё халқларининг ҳудудий жойлашуви ва вилоятларнинг чегаралари аниқ кўрсатилмаган. Искандар даврида Яксарт — Сирдарё бу Танаис — Дон дарёсининг бошланиши деб фараз қилинган, худди шундай Нил — бу Ҳинд дарёсининг қуйи оқими деб хулоса чиқарилган.

Ёзма манбаларда Бактриянинг жанубий чегаралари Парнас, Паропамис — Ҳиндиқуш тоғлари билан боғланиб Қадимги дунё муаллифлари бактрийлар жойлашган ерни жуда тор қилиб кўрсатганлар. Баъзиларининг Ҳинд дарёси бошланган Паропамис тоғларига рўпара бўлиб турган (Плиний). Страбон ҳам Эратосфеннинг маълумотларига асосланиб, «бактрийларнинг асосий қисми Паропамис ёнбағрида жойлашиб, унинг бир кичик ери Ҳиндистонга рўпара бўлган»,— деган.

И.В. Пьянковнинг фикрига кўра, Страбон ва Плинийлар-Бактриянинг жанубий қисми ҳақида ёзганлар ва Ҳиндиқуш тизмасини улар жанубий чегара сифатида тўғри кўрсатиб берганлар. Аракс, Окс — Амударё Страбоннинг хабарига кўра, «бактрийлар ерини Суғдиёнадан ажратади». Бошқа ёзма манбаларда ҳам Наутака ва Мароқандага юриш

килаётган Искандарнинг кўшинлари йўлида Окс дарёси Бактрия ва Суғдиёна ўртасидаги чегара сифатида кўрсатилган.

Страбон Аракс ҳақида бундай хабар қилади: «У матиёнлар вилоятидан бошланади ва қирқ дарёга бўлиниб, скифлар билан бактрияликларни ажратади» (Страбон, XI, 14, 13). Тадқиқотчилар фикрига кўра, Страбон буни тарихчи Каллисфен маълумотларига асосланиб айтган. Аракс — Амударё Бактрия ерларини Помир тоғларида ёки дарёнинг ўрта оқими атрофида яшовчи саклардан ажратиш олиши мумкин эди. Ҳарбий юришларда қатнашган Каллисфен бу вазиятни аниқ кузатган.

Қадимги тарихчилар халқларнинг жойлашув чегараларини дарёлар бўйича ажратганлар. Бундай анъана Марказий Осиё халқларининг ерлари, чегаралари тўғрисида аниқ ва тўла тасаввурга эга бўлмаган муаллифларнинг маълумотларидан келиб чиққан (уларнинг тасаввурлари бирмунча умумий булган).

Римлик тарихчи Квинт Курций Руфнинг битта гапи бунга мисол бўлади: «Танаис бактрияликларни скифлардан ажратиш туради... Унинг оқими Осиё ва Европа ўртасидаги чегара бўлган» (Курций, 7. 2). Бу тарихий анъана Танаис (Дон) ва Яксарт (Сирдарё) бир умумий дарё бўлганлиги фикри билан узвий боғланади.

Скифлардан (саклардан) ажратувчи чегара — бу Искандар Сирдарёдан ўтиб олган жой бўлгандир, чунки македонияликлар Сирдарёни бошқа ноҳияларда кўрмаганлар. Аммо шу жойда Уструшона ёки ҳеч бўлмаса Суғднинг шимолий чегаралари бўлиб ўтгандир. Сўнгги ахамонийлар даврида Бактрия ўлкаси (сатраплиги) Сирдарё худудини ўз ичига олган. Шу вазиятга кўра, Сирдарё ҳам чегараси сифатида кўрсатилган.

Страбон, Птолемей ва Аррианлар Амударёни Бактрия ва Суғд ўртасидаги чегара сифатида кўрсатадилар. Бир хабарларда айнан Суғдиёна фақат Зарафшон воҳаси ерлари билан боғланади. Плутархларнинг

таъкидлашича, Суғдиёна йўналишда — бу Политимет узунлиги, унинг эни 130 стадий» (15 км). И.В. Пьянков фикрига кўра, 15 км.

Қадимги муаллифларнинг ҳикоялари асосан юришлар, жанглар ҳақида бўлиб, шаҳарлар ва қалъалар қамал қилинган жойлар билан боғланади. Шу жумладан ғорлар — Парнас, Паропамис, «номсиз тор ўлкаси», дарёлар — Аракс, Окс, Политимет, Танаис — Яксарт; шаҳарлар — Бактра, Аорн, Драпсақ Мароқанда, Кирополис, Бранхийлар шаҳарчаси, Басилейа—«подшо шаҳри», вилоятлар — Наутака, Ксениппа, Габаза (Газаба), Паритака, Бубакена; қалъалар — Баги, Суғд қалъаси», Хориен — Сисимитр қалъаси; ўлкалар — Бактрия, Суғдиёна, Скифия (сак-массагетлар юрти, Хоразм.

Тарихшуное Арриан ва Курций Руфларнинг айтишича, милоддан аввалги 329 йилда Искандарнинг Суғдга томон юриши қуйидаги йўналишда бўлган: Бактра — Окс — Бранхийлар шаҳарчаси — Наутака — Мароқанда — Кирополис— Яксарт.

Бранхийлар шаҳарчаси - Кичик Осиёдаги Милет шаҳри атрофида худо Аполлонга бағишланган машҳур бир ибодатхона бўлган. Бу ибодатхонани Бранх авлодидан келиб чиққан қоҳинлар бино қилганлар. Милоддан аввалги 480 йилда қадимги форс подшоси Ксеркс Аполлон ибодатхонасини вайрон қилгаи. Бранхийлар қаршилик кўрсата олмаганлар ва ибодатхонани ҳимоя қилмаганлар. Бундан ташқари, қоҳинлар Аполлон ибодатхонасининг муқаддас хазинасини ҳам подшо Ксеркс кўлига топширганлар.

Юнон халқи ғазаби ва қасосидан кўрқиб, бранхийлар форслар билан Эронга қочишга мажбур бўладилар. Қадимги юнон географи Страбоннинг айтишича, уларни Ксеркс шарқий бир вилоятга кўчириб юборган. Бу узок ўлкага, бранхийлар фикрича, юнонлар ҳеч қачон етиб боролмасди. Курций Руфнинг маълумотларига кўра, бранхийлар Амударёнинг нариги ёғидаги ерларда кичик шаҳарчага асос солганлар.

Орадан 150 йил вақт ўтди, бранхийларнинг авлодлари маҳаллий-маданий анъаналарни қабул қилиб, ўз урф-одатларини ҳам эсларидан чиқармадилар. Искандар Оксдан кечиб ўтиб, кичик бир шаҳарга етиб боради. Курций Руфнинг айтишича, бранхийлар узок юртдошларини хурсандчилик билан кутиб оладилар. Аммо Искандар уларни қириб ташлаб, шаҳарни вайрон қилади. Страбоннинг гапига кўра, Искандар уларнинг ҳаммасини оотқинлик учун ўлдирган, чунки подшо сотқинлардан нафратланган. Курций Руф бу воқеани шундай хулосалайди: «Ўзлари Милет шаҳрини ҳеч қачон кўрмаган авлодлар ўз ота-боболари гуноҳини шундай қилиб ювдилар».

Олимлар орасида Бранхийлар шаҳарчаси ҳақида турли хил фикрлар бор. Охирги йилларда бу мавзу билан археолог Э. В. Ртвеладзе чуқур шуғулланиб, Бранхийлар шаҳарчаси Шеробод воҳасидаги Талашқонтепа ўрнида жойлашган деган фикрни илгари сурди. Милоддан аввалги V—IV асрларга оид Талашқонтепа Амударёдан 20 км. шимолда жойлашган бўлиб, қалин ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган (деворларнинг эни 5 м.). Бу қудратли қалъа Бактра шаҳридан Наутака ва Мароқанда томонга қараб давом этган қадимги карвон йўлида бино қилинган. Энг қизиғи шундан иборатки, Талашқонтепага рўпара бўлиб (20 км масофада) Амударёдан кечиб ўтиш жойида яна бир қадимги макон — Шўробқўргон жойлашган.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, Термиз атрофидаги Амударёдан кечиб ўтиш жойининг номи Пардагви бўлган. Эронлик муаллиф Хофиз Абру (XV аср) «География» номли асарида (бундай хабар қилади: «Баъзи бирларнинг айтишича, Пардагви Термиздан анча олдинги даврларда бино қилинган; бошқалар — унга Искандар асос солган дейдилар. Искандар даврида бу жой Пардагви деб номланган, унинг маъноси — меҳмонхонадир. Қадимги Пардагвида Жайхундан кечиб уни билан

шуғулланган кемачилар яшаганлар, бу ер шу дарёдан султонлар кечиб ўтиши жойи бўлган...»

Курций Руф ўз ҳикоясини яқунлаб, фожиали хулоса қилади: «Ниҳоят, шаҳардан ҳеч қандай излар қолмаслиги учун деворларининг пойдеворларигача бутунлай вайрон қилинди. Бу жойни кенг саҳдога ва унумсиз ерларга айлантириш мақдадида муқаддас чангалзорлар на ўрмонлар кесиб ташланиб, илдизи билан ковлаб олинади».

Наутака (Навтака) - Сўғдиёна вилоятларидан бири бўлиб, бу сўз «янги қурилиш, янги жой» деб таржима қилинади. Арриан асарида Наутака — «суғдийлар ери» маъносида ёритилган (Арриан III, 29, 7, III, 30, 6). Милоддан аввалги 329 йилда Окс дарёсидан Наутака томонга қараб Бесс қочишга мажбур бўлган, икки йилдан сўнг қаттиқ совуқ қиш пайтида Наутака атрофида македонлар дам олиб янги жанглارга тайёргарлик кўрганлар. Наутакадан Искандар Ҳиндистонга юришларини бошлаган.

Наутаканинг жойлашуви ҳақида илмий адабиётларда турли фикрлар бор. Жумладан, Наутака — бу Шахрисабз шаҳридан Амударёгача чўзилган кенг вилоятнинг номи (В. В. Григорьев), Шахрисабз атрофи ерлари (В. Томашек, Ф. Шварц), Қашқадарё воҳаси (К.В. Тревер), Қарши ёки Шахрисабз (И.Г. Дройзен), Қашқадарёнинг шарқий қисми (С. Қ Кабанов), Қарши воҳаси (М.Е. Массон, Р.Х. Сулаймонов), Чимқургон — Яккабоғ тумани ва Хисор тизмасининг жануби-ғарбий ён бағри (Э. В. Ртвеладзе). Бу мавзу билан тарихчилар XIX асрдан бошлаб шуғулланганлар, аммо фақат охириги йилларда Қашқадарё воҳасида аҳамонийлар ва Искандар даврига оид жуда кўп археологик ёдгорликлар топиб текширилгандан сўнг бу муаммога аниқлик киритилди.

Искандар Наутакадан Бақтр томонга юришида тор дарадан фойдаланган (ҳозирги Ғузор, Деҳқонобод, Дарбанд, Шеробод, Шўробқўрғон - Пардагви йўналиши).

Ёзма манбалар ва археологик маълумотларга кўра Наутака вилояти Зарафшон тизмасидан бошланиб, охири Китоб, Шахрисабз, Яккабоғ, Ғузур ва Ўрадарё оралиғи ерларини ўз ичига олган. Вилоят маркази Узунқир қалъаси бўлган Сангиртепа ўрнида Наутака хокимининг саройи жойлашган, у кучли мудофаа деворлари билан ўралган. Наутака вилоятининг ҳокими Оксиарт бўлиши мумкин эди (ёзма манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай маълумотлар йўқ). Македонлар забт этган «Суғд қалъаси»га Оксиарт эгалик қилган. Бу қалъа Узунқир ва Сангиртепага яқин бўлган Хисор тоғларида жойлашган.

Ксениппа. Бу Наутака ерларига кўшни яна бир Суғд вилоятининг номидир. Тадқиқотчилар ёзма манбаларга асосланиб, Ксениппа ерларини Қашқадарё воҳасида жойлаштириб, турли хил хулосалар чиқарганлар: Шаҳри-Саба ноҳияси ёки Бойсун воҳаси (В. В. Григорьев); Қуйи Қашқадарё (В. Томашек, Э.В. Ртвеладзе); Шахрисабзнинг шимоли-шарқий томонидаги тоғлар (И.Г. Дройзен); Китоб (М.Е. Массон, Н.И. Крашенинникова). Ксениппа — алоҳида бир шаҳар бўлмаган. Курций Руф уни «жой», «ер» сифатида кўрсатиб, кўчманчилар яшаган даштларга яқин бир ўлка билан боғлаган. Қуйи Қашқадарёнинг кўриқ чўлларида қадимги замонлардан кўчманчи чорвадорлар яшаганлар.

Ҳозирги Қарши ва Косон шаҳарлари ўртасида археологлар Ерқўрғон шаҳар харобасини топиб текширганлар. Мудофаа деворлари билан ўралган ва алоҳида ҳоким кўргонига эга бўлган Ерқўрғон Ксениппа вилоятининг маркази бўлган бўлиши мумкин. Косон шаҳри номи ҳам Ксениппа, Ксанап, Нахшап сўзларидан келиб чиққан бўлиши эҳтимоли бор.

Искандарнинг Суғдиёнага юришларининг биринчи босқичида Ксениппа мустақил бўлиб келган, чунки македонияликларнинг юришлари бир томонлама йўлланган (Окс — Наутака — Мароканда — Яксарт).

Басилейа —«подшоҳ шахри». Аррианнинг айтишича, Каран ва Фарнух бошчилигидаги ёрдамчи кўшинлар Марокандага етиб келиши билан Спитаман шаҳардаги македонларга қамал — ҳужумни тўхтатиб, Суғдиёна пойтахтига чекинишга мажбур бўлади. Бу хабарлардан шу нарса маълум бўладики, Суғдиёнада пойтахт — марказ вазифасини (Марокандадан ташқари) яна бир шаҳар бажарган (демак Суғдиёнанинг алоҳида иккита пойтахти бўлган) ёки Арриан жиддий хатога йўл қўйган.

Суғдиёнанинг «иккинчи пойтахти»— Басилейа («подшо шахри») ҳақида илмий назария XIX аср адабиётларида пайдо бўлган. В.В. Григорьев, И. Г. Дройзен ва В. В. Бартольдлар ўрта асрларнинг тарихий вазиятини назарда тутиб, «иккинчи пойтахтни» Бухоро ўрнида жойлаштирганлар. Е.А. Мончадская фикрига кўра, Аррианнинг асарида «басилейа» ўрнига «басиста» сўзини ўқиш лозим, чунки бу сўзларнинг бошлангич тўртта ва охириги ҳарфлари бир-биридан фарқ қилмайди.

Басиста - бу Мароқанда атрофидаги Искандар ов қилган кўриқхонанинг номидир. Басиста ҳақида тарихчи Диодор эълон қилган ва бу жойни В.Томашек Панжикент ёки Ургут туманлари билан боғлаган. Е.А. Мончадскаянинг таъкидлашича, шу кўриқхонада Спитаман Фарнух ва Каран кўшинларини мағлубиятга учратган.

Ҳайвонларни сақлаш, урчитиш ва уларни ов қилиш учун давлат томонидан махсус ажратилган ҳамда кўриқланадиган жойлар аҳамонийлар даврида «парадиз» деб аталган. Шундай кўриқхоналар Суғдиёнада ҳам бўлган, аммо ўйлаймизки, Спитаман шу ов - кўриқхонага чекинмаган. Биринчидан, Спитаман кўшинлари асосан отлиқ ҳарбийлардан иборат бўлиб, тоғли ёки чангалзор ерларда уларнинг кучлари анча заифланарди. Иккинчидан, Спитаман бошчилигидаги кўзғолончилар билан македонлар ўртасидаги жанглар асосан чўл ва даштларга яқин ерларда бўлган. Арриан Спитаман ва Фарнух билан Каран ўртасидаги жанг жойини чўлга яқин бўлган деб ёритади. Тарихчининг айтишича, бу жангдан сўнг Искандар

кўзголончиларни саҳрогача қувиб, Политимет дарёси ҳосил қилган «бутун давлат ерларидан ўтган» (Арриан, IV, 6,5).

Басилейа ҳақидаги асосий манбалар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига тааллуқли. Шу даврда Суғдиёنانинг энг қадимги шаҳарлари Самарқанд билан Бухоро ҳисобланган. Ўрта асрларда улар турли сиёсий - ижтимоий жараёнлар билан боғланиб, айрим давлатларнинг марказлари бўлган (сомонийлар давридаги Бухоро, қорахонийлар ва темурийлар давридаги Самарқанд ёки сўнгги ўрта асрлардаги Бухоро). Шунинг учун Бухоро қадим замонларда ҳам Суғд пойтахти бўлган деб фараз қилинган. Бухоро ўрнида милоддан аввалги V—IV асрларда йирик шаҳар ривожлангани ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Археологик тадқиқотлар натижасида Бухоро воҳасида милоддан аввалги VI—IV асрларга оид бир неча кичик қишлоқ харобалари топилган.

Искандар даврида Бухоро ўрнида Суғд қалъаси, Баги жойлашган бўлиши мумкин. Баги, Аррианнинг таъкидлашича, «Суғд ерлари ва скифлар, массагетлар юрти чегараларида жойлашган» (Арриан, IV, 17, 4). Бу фикр Қуйи Зарафшон атрофидаги кўчманчилар жойлашган даштлар ва саҳро бошланишини тасдиқлайди. Милоддан аввалги 328 йилда Спитаман сак-массагетлар билан шу юртга қочишга мажбур бўлган.

Эрон — Турон — Туркистон - ўлкамиз Евросиё жанубида жойлашиб, бир қатор адабиётларда Ўрта Осиё деб ёки ғарбий адабиётларда Марказий Осиё деб аталган. Бу кенг ҳудуд ғарб Каспий денгизи қирғоқларидан бошлаб шарқда Марказий Қозоғистон ва Хитойнинг чегара ерларига бориб тақалади. Ўрта Осиё ёки Марказий Осиё - бу умумий географии тушунча бўлиб, бир неча замонавий давлатлар ҳудуди билан боғланади. Қадимги ва ўрта асрлар манбаларида бу географик атамалар тилга олинмаган. «Авесто» бобларидан бошлаб юртимиз ерлари қадимги манбаларда турлича — Аренам Вайжо - Арешайёна, Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон каби номлар билан аталиб

келинган. Айрим ўлкалар - йирик тарихий-маданий вилоятлар Бактрия, Марғиёна, Суғдиёна, Хоразм, Уструшона, Чоч, Фарғона каби машхур номлар билан боғланган. Бу ҳудуднинг географик маркази икки дарё оралиғи бўлиб (Амударё ва Сирдарё), унга араблар томонидан Мовароуннаҳр номи қуйилган. Европа тарихшунослари Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни «Трансоксиана» деб атаганлар. Бир қатор тарихий адабиётларда Суғдиёна, Бактрия ва Марғиёна ерлари (Марказий Осиёнинг жанубий вилоятлари) Шарқий Эрон деб аталади.

Марказий Осиё ҳудудида яшаб ўтган қадимги халқлар йирик давлатларнинг айрим вилоятларида жойлашиб асрлар давомида узок тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтганлар.

Марказий Осиёда янги қабилаларнинг ёйилиши (ҳинд-эрон қабилалари) ва маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетишининг тарихи милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланади. Бу жараённинг иккинчи қадимги босқичи милоддан аввалги X—VIII асрларга оид бўлиб, арийларнинг тарқалиши даврига тўғри келади. Маълумки, улар ҳам ҳинд-эрон қабилаларининг вакиллари бўлган.

Янги қабилалар ва Марказий Осиё маҳаллий аҳолисининг аралашиб қўшилиши жараёни натижасида шу ҳудудда яшаб ўтган суғдийлар, хоразмликлар, бактрликлар, марғиёналиклар ва сак-массагет халқларига асос солинади. Эроний қабилаларнинг бошқа бир катта гуруҳи ҳозирги Фарбий Эрон ерларида ўрнашиб, қадимги форс халқи ва қадимги форс тилининг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ўзма манбаларда (Ҳинд, Оссурия ва Эрон манбалари) айнан Эрон ерларида янги қабилаларнинг ёйилиши милоддан аввалги IX аср билан боғланади. Бу қабилалар «аръё» ва уларнинг ватани «Аръёнам» деб аталган. «Аръёнам» сўзидан «Эрон» номи келиб чиққан. Аммо, қадимги даврларга оид «Аръёнам» тушунчаси бошқа ҳудуд билан боғлиқ бўлган (жумладан Марказий Осиё минтақасига кўпроқ тегишли бўлган. Элатлар

ва халқлар номларининг келиб чиқиши ва географик ҳамда қабила-этник сўзлари билан боғланган (дарё, тоғлар, жойлар, қабила-уруғ). Мисол учун – қадимги юнон манбаларидаги, Персия, Форс давлати —бу Парс, Форс вилоятида яшаган форсларнинг номидир; -Хваризам, Хоразм— «хвар»,—«куёш», «зам, зем» тупроқ, ўлка сўзларидан, келиб чиққан ва ҳоказо. «Эрон» ва «Турон» географик-тарихий атамалари, «эронийлар» ва «туронликлар» тушунчалари араб ва форс тилида ёритилган адабиётларда айиқса кўп учрайди (жумладан, Фирдавсий, Беруний, Табарий, Саъдий, Наршахий ва бошқа муаллифларнинг асарлари). Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаарида Турон ва Эрон сиёсий муносабатлари, подшолар фаолияти ва баҳодирлар курашлари ҳақида ажойиб ҳикоялар бор. Улар шу пайтда ўрта форс тилида ёритилган «Авесто» маълумотларига асосланган. Бу даврдан бошлаб «Турон» ва «туронлик-тушунчалари турли хил адабиётларда кенг ишлатилди. Аммо улардан анча қадимийроқ замонларга оид ёзувлар, Геродот, Ктесий, Ксенофонт ва македониялик Искандар даври сўнгги юнон тарихчиларининг асарларида «Турон» ва «туронликлар» ҳеч қандай маълумотлар йўқ.

«Турон» географик-тарихий атамасининг келиб чиқиш тарихи «Авесто» билан узвий боғланади. «Авесто» Марказий Осиё халқларини икки йирик гуруҳга бўлиб, уларни диний қарашларига кўра бир-биридан ажратади. “Авесто”да улуғланган қабилалар, баҳодирлар ва подшолар Заратуштра тарафдорлари ҳисобланиб, улар шу пайғамбар таълимотини қабул қилганлар. Улар Марказий Осиёга тегишли Суғдиёна, Хоразм, Бактрия, Марғиёна ерларида ҳамда Афғонистон ва Шарқий Эрондаги Ария, Арахозия, Дрангиана вилоятларида жойлашганлар.

Заратуштранинг таълимотини қабул қилмаганларни пайғамбар ўз юртидан қочишга мажбур қилган. «Авесто»да тилга олинган «тура», «дану» номли қабилалар бўлиб, улар зардуштийларнинг душманлари

сифатида - “ёвузлар», «девлар», «сохталар» ва «номард-аблахлар» деб аталган.

Заратуштранинг тарафдорлари ва душманлари дастлаб қариндошлари, чорвадор арий қабилалари, дехқончилик билан шуғулланувчи маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган. «Авесто» да тилга олинган зардуштийлар ва «тура», «туронлик» вакилларнинг исмлари кўп вазиятларда «асп»—«от, отлик» сўзлари билан боғланади. Жумладан, Керсасп ва Хитасп, Виштасп ва Аржатасп. Пайғамбар Заратуштра отасининг исми ҳам Порушасп бўлган. Заратуштранинг исми—«туя эгаси» сўзларидан келиб чиққан бўлса, туронликларнинг номларида ҳам «етти юз туя эгаси» тушунчалари учрайди. Одатда, чорвачилик билан боғланган номлар ва исмлар кўчманчиларга тааллуқди бўлиб, уларнинг турмуш тарзи, урф одатлари ва маданий анъаналаридан келиб чиққан. Шу маълумотларга кўра, Заратуштранинг аждодлари ва пайғамбарнинг ўзи ҳам бир пайтларда чорвадор халқларнинг вакили бўлган.

Ўрта асрлар адабиётларида Эрон ва Турон худудий чегаралари Амударё орқали белгиланади. Турли маҳаллий маълумотларда акс эттирилган ҳикояларда, подшолар маълумотларига кўра, Эрон ва Турон чегараларини белгилаш учун афсонавий мерган Ариш томонидан отилган ўқ кенг ўлка устидан парвоз қилиб, Табарийнинг хабарларига кўра, Амударёгача етиб келади, Берунийнинг айтишича, Тоҳаристон ва Фарғона оралирига, Саълибийга кўра, Амударё яқинидаги Гозбон номли ерларгача учиб келади. Демак, Амударё атрофлари ёки дарё ортидаги жойлар Эрон ва Турон чегаралари сифатида кўрсатилган.

Қадимги юнон тарихчилари Амударё ёки Сирдарё ўтроқ дехқончилик маданиятига эга Бактрия ҳамда Суғдиёна аҳолиси ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи сак-массагетларнинг худудий жойлашуви чегара сифатида ёритадилар. Олимлар фикрига кўра, «сак-мас-

сагетлар» тушунчаси — бу дастлабки даврга оид «тура» қабилаларнинг номидир.

«Турон», «туронликлар» юрти тушунчаси кенг ҳудуд билан боғланган. Ўрта асрлар даври муаллифлари «Турон» географик тушунчасини турлича тасвирлайдилар. Баъзи тарихчи ва географларнинг айтишича, Турон — бу турклар, тур қабилаларнинг юрти деган маънони билдириб, кейинчалик «Туркистон» тушунчасига айланган. XVI—XVII асрларга қадар тарихий-географик адабиётларда Туркистон ўлка сифатида ноаниқ тасвирланган.

Махмуд ибн Валининг «Сирлар денгизи» номли асарида Туркистон ҳақида бундай хабар қилинади: «Туркистон— бу кенг ва кўнгилли юртдир, у кўп сонли шаҳарларни, чўлларни ва текисликларни ўз ичига олади...Тарихчи Б. А. Аҳмедовнинг фикрига кўра, бу Шарқий Туркистон, Еттисув воҳаси ва Олтойдир. Демак, ўрта асрлар тушунчасига кўра, Туркистон Сайхун (Сирдарё)нинг шимолий қирғоқларидан бошланади.

Арешайёна, Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон - географик чегаралари ҳозирги ҳудудий-маъмурий чегаралардан анча фарқ қилган. Мисол учун, Наутака вилояти замонавий олти туманнинг ерларини ўз ичиги олган (Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаш, Фузор, қисман Чироқчи), Суғдиёна — Самарқанд, Қашқадарё, Бухоро, қисман Навоий вилоятлари ерларида жойлашган. Қадимги Хоразм шу номдаги ҳозирги вилоятнинг чегараларидан анча кенг бўлган, Бақтрия эса Ўзбекисон, Тожикистон ва Афғонистон тупроғида ривожланган.

Эрон тушунчаси 1935 йилдан бери Форс давлатининг расмий номи сифатида ишлатила бошлаган, аммо «Эрон»нинг тарихий мазмуни, ёзма манбаларга кўра, даставвал қадимги эроний қабилалар ва халқлар жойлашган ҳудудлар (уларнинг географик чегаралари шу номдаги ҳозирги давлат ҳудудидан анча кенг бўлган ва Ўрта Шарқнинг бир неча ўлкалари билан боғланган.

Турон ва Туркистон атамаларининг тарихий маъноси ҳам бошдан тарихий-географик тушунча бўлиб, кенг ҳудудларга тааллуқли бўлган. Мамлакатларнинг ва халқларнинг номланишида ҳам қадимги тилларнинг ривожланишида даврий ўзгаришлар содир бўлган, аммо асрлар давомида маданий шаклланиб ва ҳудудий жойлашув, географик чегаралар кўп ҳолларда ҳудудий-сиёсий чегараларга мос келмаган.

II- БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ЮНОН МАНБАЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

2.1. Қадимги Бақтрия тарихини ўрганишда Юнон манбаларининг аҳамияти.

Бақтрия - Ўрта Осиё халқларининг моддий ҳамда маънавий ҳаётида ўз ўрнига эга бўлган ҳудуд. Унинг сарҳадлари ҳозирги Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларига тўғри келади.

Бақтрия ҳудудида илк синфий муносабатларнинг вужудга келиши ва давлатчилик тарихи бўйича XIX аср сўнггида европа тарихчилари ўртасида мунозаралар бошланган. В. Гейгер¹, Э. Райш², Т. Нольдеке³, XX аср бошида Ж. Прашеклар⁴ Бақтрия тарихи билан шуғулланиб, Аҳамонийлар империясига қадар ҳам қандайдир сиёсий бирлашмалар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар берган. Улар асосан қуйидаги антик давр тарихчиларининг ёзма манбаларига таянганлар.

Ктесей Книдский "Бақтрия кучли ва қудратли мамлакат, VIII асрдаёқ мустақил давлат бўлган" деб таърифлайди. Ктесей Книдскийнинг асарлари ўрта аср тарихчиси Фотийнинг асарида илова тариқасида бизгача етиб келган⁵.

Диодор ўз асарида Оссурия шоҳи Ниннинг Бақтрияга қарши жанг тафсилотларини ёзган. Асар бошида Ниннинг Семирамидага уйланиш тафсилотлари тасвирланган. Диодорнинг ёзишига қараганда Нин Бақтрияни мағлуб этиш оғирлигини, аҳолисининг кўп сонли эканлигини

¹ Geiger W. Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen, 1982.V. 66; Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times. – London, 1985. V. 45.

² Reisch E. Baktrionoi / Paulys Real-Encyclopädie. T. II. 1896.

³ Nildeke T. Iranisches Nationalepos, Grundriss der Iranische Philologie, II. 1896-1904.V.141.

⁴ Prasek J.D. Geschichte der Meder und Perser. Bd. I. - Gotha, 1906. V. 50-54

⁵ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73.

ва жангда моҳирлигини, қалъаларининг кўплигини билган. Шунга қарамай у кўп сонли қўшин йиғади ва биринчи жангда Бактрия шоҳи Оксиартдан тоғ йўлдан текисликка чиқадиган жойда мағлубиятга учрайди. Нин Бактрия билан бўладиган янги жангга тайёрланади⁶.

Диодор Бактрия пойтахти Бақтр шаҳрини қуйидагича таърифлайди, «... Бақтр йирик шаҳарлардан бири, у гўзал, эгаллаб бўлмас қалъа». Нин Бақтра шаҳрини узоқ вақт қамал қилади. Шаҳар Семирамиданинг айёрлиги натижасида ишғол қилинади. Бақтрликлар мағлубиятга учрайди. Бактрия шоҳи ўлдирилади. Нин Бактриянинг олтин ва кумуш - бойликларини талайди.

Бу воқеаларни Помпей Трог⁷, Арриан⁸ ва Ксенофондлар⁹ ҳам ўз асарларида ёритган. Аммо, воқеалар тафсилотларида, шоҳларни таърифлашда айрим чалкашликлар бор. Ксенофонт ўз асарида Бактрия ва Оссурия ўртасидаги уруш Оссурия шоҳи Киаксар замонида бўлган деб ёзади.

Тадқиқотчилар ўртасида Оссурия билан Ўрта Осиё, хусусан Бактрия оралиғидаги узоқ масофани ҳисобга олиб, юқоридаги маълумотларни тарих саҳифасидан чиқариб ташлаш керак, деган мунозаралар ҳам учрайди. Маълумки, бу масалага И.М. Дьяконов ойдinлик киритган. Унинг изланишлари туфайли топилган Оссурия айғoқчиларининг ўз шоҳига ёзган номасидаги қуйидаги маълумотдан сўнг антик давр тарихчилари маълумотлари ўз кучини сақлаб қолди: "... лекин мен лазуритни олиб кетганимдан сўнг, мамлакатда менга қарши кўзғoлонлар бошланди, шундан сўнг мен катта ҳарбий куч юборишни илтимос

⁶ Диодор. Историческая библиотека. Кн. 17. II, 2-7 / пер. М.Е. Сергеенко / Арриан. Поход Александра. М. - Л., 1962.

⁷ Помпей Трог. *ap. Iust.*, I, 1,2.

⁸ Арриан. *Anab.* VI, 24.

⁹ Ксенофонт. *Суг.* I, 5, 2.

қилдим"¹⁰. Маълумки, Яқин Шарқда Бактрия лазуритлари юқори баҳоланган. Шу тариқа тарих фанига Қадимги Бактрия шоҳлиги тўғрисидаги маълумотлар кириб келди.

Геродот асарларидан ҳам Бактриянинг Қадимги Шарқ халқлари орасида ўз ўрни бўлганлигини билиш мумкин. Жумладан, Кирнинг ҳарбий юришлари лозим бўлган мамлакатлар Вавилония ва Миср қаторида Бактрия ва Саклар ҳам санаб ўтилади¹¹. Бактрияликларнинг қурол-аслаҳалари ва ҳарбий кўшинидаги тартиб ҳам Геродот эътиборидан четда қолмаган¹². У бактрияликлар яратган моддий маданият Ўрта Осиёда яшайдиган бошқа халқларга ўрнатилган бўлганлигини айтиб, арийлар, хорасмияликлар, сўғдийлар, гандарияликлар ва дадиклар қурол ясада бактрияликларга ўхшатиб ясаганлигини мисол қилиб кўрсатади¹³.

2.2. Қадимги хоразм тарихини ўрганишда Юнон манбаларининг ўрни.

Юз йилдан ошдики, Хоразм давлатчилиги тарихи олимлар ўртасида қизгин мунозараларнинг сабабчиси бўлиб келмоқда. Бу борада ёзма манбалар билан шуғулланувчи тарихчилар ва археологлар ўртасида илмий келишмовчиликлар ҳам мавжуд¹⁴. Бу бахслар асосида фанда «Қадимги Хоразм» ва «Катта Хоразм» терминлари пайдо бўлди. Афсуски, бу терминларни бир-биридан ажрата олмайдиган тадқиқотчилар ҳам борки, бу масалани янада чигаллаштирмоқда¹⁵. Қўйилаётган масалага бир томонлама ёндашмаслик мақсадида Хоразм давлатчилиги тарихи бўйича

¹⁰ Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. - М., - М., 1951. - . - № 2. - С. 335-336.

¹¹ Геродот. История в девяти книгах. I, 153. (пер. Г.А. Страновского). - Л., 1972.

¹² Геродот. История в девяти книгах. VII, 64. (пер. Г.А. Страновского). - Л., 1972.

¹³ Ўша жойда. VII, 66.

¹⁴ Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад, 1983.

¹⁵ Аскарлов А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. ЎзР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2004. 76-84 бетлар.

тадқиқотчиларнинг фикр ва мулоҳазаларини тўлиқроқ беришни лозим кўрдик.

Маълумки, Геродот ўзининг "Тарих" китобининг учинчи қисмида Ак(ес) дарёси ва бу дарёга қурилган тўғон тўғрисида маълумот беради¹⁶. Бу маълумотга кўра Акес дарёси Гиркания, Парфия, Тамания, Дрангиана ва Хорасмияликлар чегарасида жойлашган. Шу маълумотларни асос қилиб В.В. Бартольд Қадимги Хоразм давлати бўлганлиги тўғрисида ёзган эди¹⁷.

Жуда кўплаб тадқиқотчилар Акес дарёсини ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Тежен дарёси билан қиёслайдилар¹⁸. С.П. Толстов эса Акес дарёсини ҳозирги Хоразм ҳудудида бўлган деб ҳисоблайди¹⁹.

Геродотнинг шу хабари асосида немис ориенталист олими И. Маркварт «Катта Хоразм» давлати ғоясини ишлаб чиққан. Унинг ғоясига кўра, арийларни, марғиёналикларни ҳамда Геродот таърифлаган Акес дарёси билан чегарадош мамлакатларни хорасмияликлар бошқарган. Бу сиёсий бирлашма Ўрта Осиё халқлари Ахамонийлар империяси таркибига киргандан сўнг емирилиб кетган, деган фикр И. Маркварт ғоясининг асосини ташкил этади. И. Марквартнинг «Катта Хоразм» давлати ғояси Геродот асарида тилга олинган, Ўрта Осиёда жойлашган тарихий ва географик терминларни локализация қилиш натижасида туғилган²⁰. Иккинчи жаҳон урушидан кейин бу ғоя Совет тарихчилари учун манба бўлиб хизмат қилди²¹.

¹⁶ Геродот, III.17.

¹⁷ Бартольд В.В. Иран. Ташкент, 1926. - С. 17.

¹⁸ Markwart J. Wehrot und Angang. Leiden, 1938, Ё.10-12; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959 . - № 73.

¹⁹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С. 341.

²⁰ Markwart J. Кўрсатилган асар.

²¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948; Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., Л., 1956; Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М., 1961;

Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959 . - № 73; Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад, 1983.

Геродот маълумотларини Ўрта Осиёнинг реал қадимги тарихий географияси билан боғлаш учун И.М. Дьяконов шундай ёзади: «гирканияликлар парфияликлар билан битта қабила - иттифоққа кирган»²².

М.М. Дьяконов эса "Акес дарёсидан хорасмияликлар, парфияликлар, гирканлар, арийлар ва бошқа кўшни вилоятлар бирга фойдаланганлиги қандайдир қабилалар иттифоқи ёки илк давлатлар бирлашмаси тўғрисидаги фикрни беради" деган ғояни илгари сурган²³.

В.В. Струве эса Хоразм давлатчилиги тўғрисида шундай ёзади: «...ёзма манбалар бўйича гапирадиган бўлсак, мил.ав. VI асрда Ўрта Осиёда энг камида иккита сиёсий бирлашма, яна ҳам аниқроғи, давлатлар бўлган. Булар Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм, юқори оқимидаги Бактрия давлатларидир. Уларнинг маданий ва сиёсий таъсир доираси анча кенг бўлган. Хоразм Копетдоғ этаклари ва Тежен ўлкасини, мумкинки Сўғдиёнани ҳам бирлаштирган бўлса, Бактрия ўз худудидан ташқари Мурғоб ўлкаларини ҳам ўз ичига олган»²⁴.

Археологлар И. Маркварт ғоясига танқидий кўз билан қарайдилар. Жумладан, В.М. Массон фикрича "... археологлар шу кунгача Хоразм худудида жойлашган VIII-VII асрларга, ҳеч бўлмаса VI асрга оид йирик ёдгорликни билишмайди. Бу шундай хулосани берадики, Аҳамонийлар давригача Хоразмда йирик давлат бирлашмаси бўлганлиги археологик жиҳатдан исботланмайди. Олиб борилган узоқ ва кенг археологик дала тадқиқотлари Хоразмда бундай давлат бўлганлиги тўғрисидаги ғояни кун тартибидан ҳозирча чиқаради"²⁵.

И. Маркварт ғояларининг археологик жиҳатдан тасдиқланмаётганини кўрган В.Б. Хеннинг ва И. Гершевичлар устозининг фикрини бир оз ўзгартирган ҳолда қўллаб-қувватлайдилар. В.Б. Хеннинг

²² Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., Л., 1956. - С. 357-358.

²³ Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М., 1961. - С. 64.

²⁴ Струве В.В. Древний Иран и Средняя Азия / Всемирная история. Т. 1. - М., 1955. - С. 590.

²⁵ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959. Вып. 73. - С. 127.

устози И. Маркварт каби арийларининг ватани Арьянэм-Вайджони Хоразм билан боғлайди. Арьянэм-Вайджони кенг ҳудудда кўришни истайди ҳамда Тежен ва Мурғобни ҳам Хоразм ҳудудига киритади. «Авеста»нинг ватани Хоразм эмас, балки Тежен ва Мурғобдир деб таърифлайди²⁶.

И. Гершевич эса Аҳамонийларгача бўлган «Катта Хоразм» сиёсий уюшмасини Хоразм ҳудудида эмас, балки Тежен ва Мурғобдадир деб атайди²⁷. У Тежен ва Мурғобдаги ўтроқ, ривожланган деҳқончилик маданиятининг Хоразмдан анча қадимийлигини ўз назариясининг асоси қилиб олади.

В.М. Массоннинг "...нега унда бу бирлашмани Хоразм деб аташ керак?" деган саволи тарих фанида узоқ вақт очиқ турди²⁸. Бугунги кунга келиб аниқ ишонч билан айтишимиз мумкинки, бу сиёсий бирлашмада хоразмликлар етакчилик қилган ва шунинг учун ҳам бу бирлашма фанда Катта Хоразм деб аталмоқда²⁹.

И.Н. Хлопин ҳам Катта Хоразм давлатининг бўлганлигига шубҳа билан қараб, тарихий ва археологик манбаларни қайта кўриб чиқди³⁰. Манбаларга Гекатей маълумотларини ҳам қўшди³¹. Маълумки, Гекатей маълумотларига кўра, хоразмликлар парфияликлардан шарқда истиқомат қилишган. Шундан келиб чиқиб, хоразмликларнинг аجدодлари қачонлардир Тежен ва Мурғобда яшаган, кейин шимолга Қорақум орқали Амударё бўйларини ўзлаштирган деб ўйлаш мумкин. Хоразмликларнинг Тежен ва Мурғобда яшаши ва кўчиши воқеаси Гекатей асарида, Акес дарёси Геродот асарларида ифодаланган. Лекин, бу археологик жиҳатдан исботланмайди, яъни уларнинг аجدодлари Тежен ва Мурғобда яшаганлиги

²⁶ Henning W.B. Zoroaster: Politician or Witch-doctor? Leiden, 1951, Ъ.43.

²⁷ Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. Cambridge, 1959, P.298-299.

²⁸ Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес. Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М., 1967. - С. 173.

²⁹ Асқаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. ЎзР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2004. 76-84 бетлар.

³⁰ Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. - Ашхабад, 1983.

³¹ Пьянков И.В. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана // ВДИ. - М., 1961 №4. - С. 100.

ва шимолга кўчганлигини археология инкор қилади³², деган хато фикрга келади. Фикримизча И.Н. Хлопин ёзма манбалардан яхши фойдаланган ва уларда ифодаланган тарихий воқеаларни жонлантириб, географик номларни тўғри жойлаштиради. Аммо, Қадимги Хоразмликларнинг шимолга кўчганлигини археология инкор қилади деб хато хулоса қилади. Негаки, VI асрда Амударё дельтасида Кўзалиқир, Қалъалиқир каби ёдгорликларнинг пайдо бўлиши буни исботлайди.

В.А. Лившиц "История таджикского народа" асарига ёзган бобида «Катта Хоразм» давлати ғояси тўғрисида ўз фикрини ифодалаган. У ҳам Геродотнинг Акес дарёси тўғрисидаги маълумотини Тежен-Герируд деб қабул қилади. Хоразмликлар эр. ав. VII-VI асрларда кенг ҳудудни эгаллаган ва ҳозирги Хоразмдан анча кенг жойларни назорат қилган деган фикрда асос бор. Гекатейнинг Хоразмликлар Парфиядан шарқда жойлашган деган маълумотини Хоразмликлар ўша ерда ҳам гегемонлик қилган деб тушунмоқ лозим. Аҳамонийларгача бўлган "Катта Хоразм"да қабилаларнинг ҳарбий-демократик конфедерацияси бўлган, давлат бирлашмалари пайдо бўлаётган давр деб баҳо беради. Марв ва Хирот бу конфедерациянинг асосий марказлари бўлган. Хорасмияликлар бошчилигидаги конфедерациянинг Аҳамонийлар давригача бўлган Ўрта Осиёнинг сиёсий тарихида ўрни катта бўлган³³.

Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича энг қадимги ёзма манба бўлган "Авеста"да Ахурамазда барпо қилган мамлакатлар қаторида, яъни Мауру, Бахди, Нисайя мамлакатларидан сўнг Харойу (Хоразм) ҳам тилга олинади³⁴.

Демак, ёзма манбаларнинг таҳлили Аҳамонийлар империясига қадар Қадимги Хоразм давлатчилиги бўлганлигини тасдиқлайди. Эслатиб ўтганимиздек, кўплаб тарихчилар ҳам шу фикрга келишган.

³² Хлопин И.Н. Историческая география ... – С. 32-44.

³³ Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования. // ИТН. – Душанбе, 1963. - С. 152-153.

³⁴ «Авесто». Видевдат. V, 8.

Куйи Амударё ва Орол бўйларида олиб борилган ва олиб борилаётган археологик тадқиқотларнинг сўнгги илмий хулосалари қандай? Шу борада археологик таҳлил қилсак.

Маълумки сўнгги бронза даврида (мил.ав. II минг йиллик) Евроосиё минтақаларига хос бўлган андроново маданияти Куйи Амударё бўйларида ҳам тарқалган. Бу маданият соҳиблари чорвадор халқлардан иборат бўлиб, ҳозирги Қозоғистон ва Сибирь чўл ва ўрмонзорларида истиқомат қилишган. Куйи Амударё бўйларига келиб ўрнашган халқ қолдирган моддий маданият археология фанида тозабоғёб маданияти деб юритилади. Бу маданият Андроново моддий бирлигининг бир кўриниши бўлиб, мил.ав. II минг йиллик охири ва I минг йиллик бошида Оқчадарё хавзасида ўтроқлашади. Деҳқончилик маданияти пайдо бўлади. М.А. Итина тозабоғёб маданияти аҳолисининг деҳқончиликка ўтишини жанубнинг таъсири деб баҳолайди³⁵, жамоани бошқаришда матриархат, яъни она уруғи жамоаси бўлганлигини ёқлаб чиққан³⁶.

Мил.ав. VIII-VII асрларда Қадимги Хоразм воҳасида амиробод ва куйисой маданиятлари тарқалган. Бу маданиятлар моддий манбаларида ҳам ривожланган жанубий вилоятларнинг таъсири сезиларли даражада кузатилган. Лекин бу маданиятларни юқори ривожланган ёки синфий жамиятга эришган дейиш қийин.

Бизга маълумки, ўз вақтида С.П. Толстов ирригация шохобчалари асосида Қадимги Хоразм давлати назариясини ишлаб чиққан эди³⁷. Бу назария ҳам археологик жиҳатдан исботланмаган³⁸. Негаки, Хоразм худудидаги қадимги каналлар воҳадаги Кўзалиқир ёдгорлиги асосида мил.ав. VI-V асрларда пайдо бўлганлиги кузатилмоқда. Юқорида келтириб

³⁵ Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. // ТХАЭЭ. Т. X. - М., 1977; Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств (На примере Средней Азии). // От доклассовых обществ к раннеклассовым. - М.: Наука, 1987. - С. 93.

³⁶ Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья ... С. 217.

³⁷ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 341.

³⁸ Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес. // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М., 1967. - С. 175.

ўтилган археологик маълумотларга таяниб В.М. Массон "Аҳамонийлар давригача Хоразмда буюк давлат бўлган" деган назарияни қўллаб-қувватламайди³⁹.

Амударё ва Зарафшон бўйлари ирригация тарихи бўйича Я.Ф. Гуломов ва А.Р. Муҳаммаджоновларнинг изланишлари суғориш иншоотлари қурилиши ва давлатчилик ўртасидаги муносабатлар характерини очиқ берди⁴⁰.

Хоразм воҳаси мисолида қадимги давлатларнинг пайдо бўлишида ирригациянинг ўрни мавзусидаги Б.В. Андриановнинг изланишлари диққатга сазовор⁴¹. У Роберт Мак-Адамс⁴² ва Карл Витфогел⁴³ назарияларига қарши бориб, каналларнинг қадимги деҳқончилик цивилизацияларининг пайдо бўлишидаги ўрни, жамиятдаги ижтимоий дифференция натижасида катта каналларнинг қазилиши сабабларини кўрсатиб берди. Унинг асосий ғояси Хоразмдаги суғориш иншоотларининг энг гуллаган даври, бу ерда давлатчиликнинг сиёсий марказлашган даврига тўғри келади. Бу каналларни қазитиш, тозалаш ишларида кўплаб қуллар меҳнатидан фойдаланилган, меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши билан бирга қулдорчиликка асосланган ишлаб чиқариш шакли пайдо бўлган деган фикрга келганлигидир⁴⁴. Ю.М. Кабишанов, Ю.А. Заднепровский, В.В. Сидоровлар Б.В. Андрианов фикрига қарши бориб, Тигр, Евфрат, Қадимги Мисрдаги каби эркин жамоа аъзолари иштирокида Хоразм каналлари қазилган, шунча катта меҳнат кучини ташкил этиш учун қаттиққўл бошқарув тизими, ўша қулларни

³⁹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. // МИА, 1959. - № 73. - С. 127.

⁴⁰ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. - Ташкент, Фан, 1957; Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Тошкент, Фан, 1972.

⁴¹ Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств (На примере Средней Азии) // От доклассовых обществ к раннеклассовым. - М.: Наука, 1987.

⁴² Adams R.Mc. History patterns of Mesopotamian irrigation agriculture. // Irrigation's impact on Society. - Tucson, 1974.

⁴³ Wittfogel K. Oriental despotism // A Comparative Study of Total Power. - New Haven, 1957.

⁴⁴ Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств ... – С. 75-78.

эзиб, ушлаб турадиган давлат йўқ эди, деган фикрни илгари суришган⁴⁵. Б.В. Андрианов эса Хоразмда ўша катта каналлар қазилган вақтда давлатчилик бўлган, деган фикрда қолган⁴⁶.

Москва Этнография институтининг Хоразм археологик экспедицияси Орол, Сирдарё ва Амударёнинг қуйи қисмида, қадимги қуруқ ўзанлар бўйларида археологик изланишлар олиб бориб Тагискен, Уйгурак, Чирикрабод, Қуйисой, Кўзалиқир ёдгорликларида илк кўчманчи сак қабилаларининг ҳаётига оид манбаларни ўргандилар⁴⁷. Тагискен ва Уйгурак ёдгорликлари моддий маданиятида Қозоғистон ҳудудлари учун характерли бўлган Сак қабилаларига хос манбалар ўрганилган⁴⁸.

Мил.ав. VII-VI асрларда Хоразм ҳудудида тарқалган қуйисой маданияти этник жараёнларнинг шаклланиши борасида тарих фани учун янги маълумотлар берди⁴⁹. Б.И. Вайнбергнинг фикрига қараганда Қуйисойликлар Эрон тилли чорвадор қабилалар бўлиб, мил.ав. VII асрда Эроннинг шимолий чегараларида яшаган ва сўнграқ Хоразмга кўчган⁵⁰. М.А. Итина бу фикрга қарши чиқиб, жанубнинг таъсирини инкор қилмаган ҳолда, қуйисой маданияти маҳаллий халқ маданиятига тегишли, деган ғояни илгари суради⁵¹.

Ўрта Осиё ҳудудларида андронов ва сакларнинг генетик бирлиги хусусида антропологлар⁵² ва археологлар⁵³ ўз фикрларини билдиришган.

⁴⁵ Гуляев В.И., Гусаков М.Г. Всесоюзная научная конференция «Причины перехода от классовых к раннеклассовым обществам». Москва, 1984 // СА. 1986. - № 1.

⁴⁶ Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств... – С. 78.

⁴⁷ Итина М.А. Хорезмская экспедиция - основные итоги и перспективы исследований. // Культура и искусство древнего Хорезма. - М., 1981. - С. 9.

⁴⁸ Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М., 1996

⁴⁹ Вайнберг Б.И. Памятники Куясайской культуры. // Кочевники на границах Хорезма. ТХАЭЭ. Т. IX. - М., 1979; Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. - М., 1979. - С. 38-42.

⁵⁰ Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме // Культура и искусство древнего Хорезма. - М., 1981. - С. 128; Вайнберг Б.И. Памятники скотоводческих племен в левобережном Хорезме // Археология СССР. Степи Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. - М., 1992. - С. 117.

⁵¹ Итина М.А. Охранные археологические работы в Хорезме: итоги и перспективы // СЭ. - №1. - С. 53.

⁵² Гинзбург В.В. Материалы к антропологии гуннов и саков // СЭ. 1946. - № 4. - С. 210; Ходжаев Т.К. Динамика ареалов антропогенных типов на территории Средней Азии (неолит - нач. XX в.) // СЭ. - М., 1983 - № 3. - С. 101.

Тарихий шароитларга қараб андроново маданиятининг мил.ав. VIII асргача яшаб келганлиги Жанубий Урал ва Қозоғистонда ҳам кузатилган⁵⁴. Шу ерда яна бир масалага ойдинлик киритиб ўтишни лозим деб ўйлаймиз. Яъни, айрим худудларда андроново ва сакларнинг моддий маданиятида ўхшашлик сезилмаса, тагискен маданияти билан дандибой-бегази ёки карасук маданиятлари ўртасида майитни кўмиш ва сополлар ўртасида ўхшашликлар кузатилган⁵⁵. Бу ҳолат Хоразм сакларининг (массагетларнинг) ерли маданият соҳиблари эканлигини тасдиқлайди. Улар ўтроқ жануб халқлари билан доимий маданий алоқада бўлишган. Орол бўйларида яшаган сак қабилалари моддий маданиятида жануб сополларининг учраши А.С. Сагдуллаев мақолаларида ҳам ёритилган⁵⁶.

Яқинда академик А.А. Асқаровнинг Қадимги Хоразм тарихига бағишланган, фанда мавжуд бўлган «Қадимги Хоразм» ва «Катта Хоразм» муаммоларига бағишланган мақоласи эълон қилинди⁵⁷. Мақолада мавжуд ёзма ва археологик манбалар асосида Хоразм тарихининг муаммоли масалалари бўйича тарихчилар ва археологлар ўртасидаги давом этиб келаётган мунозараларга ойдинлик киритилди деб ҳисоблаймиз. Скилак - Гекатей - Геродот, «Авеста» маълумотлари асосида хорасмияликлар Бактриядан жанубда, Ареядан шарқда, Герируд ва Хилменд дарёларининг юқори ҳавзасида, яъни ҳозирги Хирот водийсида яшаганлигини ишончли манбалар асосида исботлаб берилди. Аҳамоний шоҳларининг Хелменд тоғ дараларига тўғонлар қурганлиги, сув эвазига катта божлар талаб

⁵³ Кузьмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // Народы Азии и Африки. - М., 1980. № 6. - С. ; Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. // Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып.9. - М., 1985. - С. 43.

⁵⁴ Черников С.С. Роль Андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана. // КСИА, 1957, XXXVI.

⁵⁵ Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М., 1996. - С. 70-71.

⁵⁶ Сагдуллаев А.С. Проблемы инноваций в Среднеазиатских комплексах эпохи раннего железа. // Преемственность и инновация в развитии древних культур. - Л., 1981. - С. 111-112.

⁵⁷ Асқаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. ЎЗР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. - Тошкент, 2004. - Б. 76-84.

қилганлиги, бу тайзиқлардан қийналган хорасмийларнинг Хирот водийсидан ҳозирги Хоразм ҳудудига - массагетлар юртига кўчиши ёзма манбалар асосида, у ерда юқори ривожланган деҳқончилик маданиятига, Кўзалиқир, Қалалиқир каби илк шаҳарлар, қалъаларга асос солинганлиги археологик манбалар асосида исботланди.

Келтирилган маълумотлар асосида шундай хулоса қилсак бўладики, мил.ав. VII-V асрларга келиб Қуйи Амударё ва Орол бўйларида икки маданиятнинг шаклланиш жараёни кечган. Биринчи маданият дандибой-бегази (карасук), тагискен маданиятлари асосида Сак-Массагет кўчманчи қабилалари маданияти шаклланган бўлса, Хирот водийсидан хорасмияликларнинг бу ерга кўчиб келиши натижасида қадимги хоразм маданиятига асос солинган. Хирот водийсидан кўчиб келган хорасмийлар сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликда, монументал иншоотлар қуриш, хунармандчиликнинг барча соҳаларида бой тажрибага эга бўлиб, А.А. Асқаровнинг фикрича «Хоразм воҳасининг қирларида Кўзалиқир, Қалалиқир, текисликларида Қўйқирилган қалъа, Жонбос қалъа каби маҳобатли иншоотлар, канал ва ариқлар асосида ривож топган суғорма деҳқончилик маданияти шаклланди ва юрт мана шу маданият соҳиблари номи билан аталадиган бўлди»⁵⁸.

2.3. Қадимги Сўғд тарихининг ўрганишда Юнон манбаларининг ўрни.

Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини бирлаштирувчи Қадимги Сўғд ҳудудида илк давлатларнинг шаклланиш тарихи масаласи жуда кам ўрганилган. Ваҳоланки, у Авестада Ахурамазда бунёд этган иккинчи мамлакат сифатида тилга олинган: Гава сўғдийлар истиқомат қиладиган

⁵⁸ Асқаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар ... – Б. 82.

юрт. Асосий дарёси Дарджи⁵⁹. И.В. Пьянков "Дарджи" дарёсини ҳозирги Дарғом билан боғлайди⁶⁰.

Бошқа ёзма маълумотлар асосида ҳам Сўғд давлатчилиги бўйича жўяли маълумотларни топишимиз қийин. Геродот маълумотларига кўра Аҳамонийлар империясининг XVI сатраплигига Парфия, Хоразм, Арийлар билан бирга Сўғд ҳам кирган⁶¹. Маълумки, Сўғднинг XVI сатрап таркибига кирганлиги тадқиқотчиларда шубҳа уйғотган⁶². Бу ҳолатга И.М. Дьяконов анча ойдинлик киритиб, бир киши подшоҳлик қилган ҳудуд битта сатрапликка кирган, Дорийнинг отаси Гистасп бир вақтда Парфия ва Гирканиянинг сатрапи бўлган, Дорий "шоҳлар шоҳи" бўлганидан сўнг Арийлар, Хоразм ва Сўғд Гистаспга берилган бўлиши мумкин, деган фикрни билдирган⁶³.

Александр Македонский юришларини ёритган юнон тарихчилари Квинт Курций Руф ва Арриан асарларида Мароқанд воқеликлари ёдга олинади. Биз учун энг қимматли бўлган маълумот Александр Македонскийнинг мил.ав. 328-327 йиллардаги Мароқанд-Балх юришидир. Маълумки, юнон тарихчиларининг маълумотларига кўра Александр Македонский Мароқанддан чиқиб Ксениппа ва Наутакага боради. Наутакада кишни ўтказиб, Габаза, Паретайка ва Бубакена орқали Балхгача борган⁶⁴. Ксениппа ва Наутака Сўғд ҳудудлари, аниқроғи Қарши ва

⁵⁹ «Авесто» Видевдат, I,4.

⁶⁰ Пьянков И.В. Зороастр в истории Средней Азии: проблемы места и времени (опыт исторической реконструкции). ВДИ. - М., 1996 №3. - С. 3-23.

⁶¹ Геродот, III, 117.

⁶² Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму Дарьи с древнейших времен до XVII века. ИТОРГО, т. IV. Вып. II. Ташкент, 1902. - С. 6-7.

⁶³ Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., Л., 1956.

⁶⁴ Арриан. Поход Александра. (Пер. М.Е. Сергеенко). М.-Л., 1962; Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. (Под. ред. В.С. Соколова, М., 1963).

Шахрисабз воҳалари деб локализация қилинган⁶⁵. Габаза, Паретайка ва Бубакена эса Бақтрия вилоятлари сифатида талқин қилинади⁶⁶.

Археологик тадқиқотлар натижасига кўра, Сўғд ҳудудида илк синфий муносабатлар ва унинг давлатчилиги тарихи оидинлашмоқда. Сўғднинг ажралмас қисми бўлган Панжикентдан Саразм ёдгорлигининг топилиши Сўғд давлатчилиги асоси бўлган жамоаларнинг пайдо бўлиши ва тараққиётини кузатиш имкониятини берди. А. Исҳоқовнинг маълумотларига кўра энеолит даврида Саразм аҳолиси уруғ жамоа бўлиб, бронза даврида эса қишлоқ жамоа шаклида ҳаёт кечиришган⁶⁷.

Илк бронза даврига оид Замонбобо ёдгорлиги манбалари асосида Е.Е. Кузьмина Замонбобо жамоаси учун она уруғи, яъни матриархат формаси хослигини кўрсатиб берган⁶⁸. Шундан сўнг кўплаб тадқиқотчилар бутун андроново маданияти жамоалари учун матреархат формаси характерли эканлигини таъкидлашган⁶⁹. Бизнинг фикримизча, замонбобо маданиятида матриархат тузуми бўлган бўлиши мумкин, лекин бу ҳолатни андроново маданияти учун қўллаш тарихий методологик жиҳатдан тўғри бўлмаса керак, чунки юқори ривожланган фортификацияга эга бўлган Синташта ва Аркаим ёдгорликларининг топилиши, андроноволикларнинг отдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтиши минтақалараро алоқаларнинг ўрнатилишига йўл очган. Бу ҳолатларда жамоада эркакларнинг ўрни баланд бўлганлигидан далолат беради.

⁶⁵ Ртвеладзе Э.В. Ксениппа-Паретака / Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. - Л., 1981; Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. Ташкент, «Фан» 2000.

⁶⁶ Ртвеладзе Э.В. Кўрсатилган асар; Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о локализации Паретака, Бубакена и Габаза. Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье. Тез. докл. международного семинара ЮНЕСКО. Ташкент, «Фан», 1990.

⁶⁷ Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.

⁶⁸ Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966; Кузьмина Е.Е. Могильник Замон-баба. // СЭ, 1958 . - № 2. - С. 31; Кузьмина Е.Е. Некоторые спорные вопросы истории первобытной культуры в низовьях Зарафшана. СА., 1968, . - № 2. - С. 309.

⁶⁹ Хазанов А.М. Материнский род у Сарматов. ВДИ. - М., 1970, №2. - С. 147-148; Хлобыстина М.Д. Вопросы изучения структуры Андроновских общин «алакульского типа»// СА. - М., 1975 №4. - С. 26-34; Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. ТХАЭЭ, Т. X. - М., 1977. - С. 217.

А.С. Сагдуллаевнинг Шахрисабз ва Яккабоғ ҳудудларидаги илк темир даври ёдгорликларида (Даратепа, Узунқир, Сангир тепа I) олиб борган тадқиқотларида Жанубий Сўғда шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши ва илк давлатчилик формаларининг шаклланиш жараёнлари кузатилди⁷⁰. Бу борада Р.Х. Сулаймоновнинг Қарши воҳасида (Ёрқўрғон), М.Х. Исомиддиновнинг Челак туманида (Кўктепа) олиб бораётган археологик изланишлари диққатга сазавор⁷¹. Эслатиб ўтилган ёдгорликларда илк шаҳарларнинг арк ва шахристон қисмлари таркиб топган. Бу шаҳарлар эгаллаб турган ҳудудларнинг нафақат иқтисодий ва маданий, балки сиёсий ва мафкуравий марказлари ҳам бўлганлигини тадқиқотчилар таъкидлашмоқда.

Сўғд давлатчилиги тарихида Афросиёбнинг алоҳида ўрни бор. У жуда кўплаб ёзма манбаларда қайд этилган. Кўрсатиб ўтилган илк темир даври Сўғд шаҳарлари воҳа-давлатлар марказлари ролини бажарган бўлса, Афросиёб ёдгорлиги ҳам ўзининг илк даврида воҳа-давлат, сўнг эса бутун Сўғд мамлакатининг пойтахти вазифасини бажарган⁷².

Маълумки, илк синфий жамият икки хил йўл билан пайдо бўлади⁷³. Биринчи йўл, иқтисоди ва маданияти юқори ривожланган жамоаларда тараққиётнинг маълум бир босқичида давлатчиликнинг янги ўчоғи шаклланса, иккинчи йўл, ибтидоий даражада яшаётган жамоаларни ривожланган бошқа бир жамоа томонидан босиб олиниши ва бу ерда давлатчиликнинг ташкил этилиши натижасида янги давлат бунёд этилади. Сўғд ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши мазкур умумий

⁷⁰ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дис. ... док. ист. наук. - М., 1989; Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда. (По материалам памятников Китабского и Яккабагского районов). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Самарканд, 1998.

⁷¹ Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (Проблемы взаимодействия культурных традиций в периоды раннежелезного века и античности). Автореф. дисс. ... д.и.н. Самарканд, 2000; Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. Ташкент, «Фан» 2000.

⁷² Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). Ташкент, 2002.

⁷³ Jacobsen Th. Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia. JNES, II, 1943, '3. P.159; Jacobsen Th. Early Political Development in Mesopotamia. ZA, NF, 18, 1957, P.104.

моделнинг биринчисига тўғри келади. Шу билан бирга бу ерда илк давлатчилик кўшни халқларнинг маданий таъсирида ҳам ривож топганлиги кузатилади.

Сўғд ўзининг географик жойлашувига кўра маданиятларнинг ўзаро қоришуви кечган минтақадир. Сўнгги бронза даврига оид Зарчахалифа, Жом қишлоқларидан олинган археологик маълумотлар, яъни бир ёдгорликдан, ҳаттоки, бир қабрдан турли маданиятларга - шимолий ҳудудларга хос бўлган кўчманчи андроново, жанубий ўтроқ сополли маданиятларига хос бўлган моддий маданият намуналарининг топилиши маданиятлар синтези жараёнини кўрсатади⁷⁴. Жомдан топилган бронзадан ясалган ойна бу жараённи кўрсатувчи ашёвий далил сифатида хизмат қилади. Ойна ясалиши ва шакли бўйича сополли маданияти ойналарига, ундаги чизилган безаклар эса кўчманчи чорвадор маданиятларга хослиги кузатилади⁷⁵.

Бу жараён илк темир даврида ҳам давом этади. Чироқчи қишлоғи ёдгорлигидан дашт қабилаларига хос ашёвий далилларнинг топилиши, Тўрткўлтпеа ёдгорлигидан сўнгги чуств ва қадимги бактрия маданиятлари кулолчилиги намуналарининг аралаш учраши Сўғд ҳудуди бронза ва илк темир даврларида доимий равишда маданиятлар қоришуви кечган ҳудуд эканлигини кўрсатади⁷⁶.

Шахрисабз ва Қарши ҳудудларидаги илк темир даври харобалари (Даратпеа, Узунқир Сангиртепа, Ерқўрғон) Бактриянинг маданий таъсирида вужудга келган. Бу ерда илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ва илк давлатчилик формаларининг пайдо бўлиш жараёнлари кузатилган⁷⁷.

⁷⁴ Avanesova N, Šajdullaev Š, Ėrkulov A. Dzam - ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana. AMIT. Band 33. Berlin, 2001.

⁷⁵ Avanesova, Šajdullaev, Ėrkulov. Кўрсатилган асар. 3 расм.

⁷⁶ Дуке Х.И. Чиракчинское поселение. ИМКУ. Вып.17, Ташкент, «ФАН», 1982. - С. 19-29; Раимкулов А. А, Исамидинов М. Х. Турткултпеа - новый памятник эпохи финальной бронзы в Южном Согде. Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент, «ФАН», 1990. - С. 30-37.

⁷⁷ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дис. ... док. ист. наук. - М., 1989; Лушпенко О.Н.

Марказий Сўғд ҳудудларида илк шаҳар ва давлатчиликнинг пайдо бўлишида Кўктепа ёдгорлиги алоҳида ўрин тутади⁷⁸. У Қадимги Шарқ илк шаҳарларига монанд арк ва шаҳар қисмлардан иборат. Уни бошқаришда зардуштий оташпарастларининг роли катта бўлган. Бу шаҳар ўз атрофларидаги ҳудудларнинг нафақат маданий, балки сиёсий маркази ҳам ҳисобланган.

Бронза даврида Сўғд ҳудудида яшаган жамоалар жамият тараққиётининг кишлоқ жамоаси даражасида бўлган бўлса, илк темир даврига келиб (Сангиртепа, Ерқўрғон, Кўктепа, Афросиёб ёдгорликлари мисолида) Сўғд ҳудудида илк давлатчиликнинг воҳа типидagi шаҳар-давлатлар босқичлари таркиб топган.

2.4. Ўрта Осиё кўчманчилари тарихининг Юнон манбаларида ёритилиши.

В.М. Массон Аҳамонийларгача бўлган Ўрта Осиёнинг сиёсий харитасини қуйидагича тасаввур қилади: «Бақтрияда йирик сиёсий бирлашма (давлат) бўлган, унинг маданий ва сиёсий доираси Марғиёна, мумкинки, Арийлар ва Сўғдийларгача ёйилган. Иккинчи сиёсий куч кўчманчилар дунёсидир. Уларнинг ҳар хил конфедерацияси бўлган ва турли кўчманчи қабилаларни бирлаштириб турган. Мил. ав. VI аср ўрталарида гегемонлик ролини Массagetлар бажарган»⁷⁹.

Кўчманчилар дунёсида илк синфий муносабатлар ва давлатчиликнинг ривожланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар кураши мавжуд. А.И. Першиц ва А.М. Хазановлар, "кўчманчилар ўз ҳолича фақат илк синфий муносабатлар даражасигача ўсиши мумкин. Кейинги ривож

Раннежелезный век Южного Согда. (По материалам памятников Китабского и Яккабагского районов). Автореф. ... к.и.н. Самарканд, 1998.

⁷⁸ Исамидинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). Ташкент, 2002.

⁷⁹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959. - № 73.

фақат кўшни деҳқон ва шаҳар жамоаси таъсирида ривожланади" деган бўлса⁸⁰, Ю.В. Павленко "кўчманчилар дунёси ўз ҳолича, яъни цивилизациялашган кўшни жамоалардан ташқарида ривожланганда, уларга бўйсунган деҳқон ва шаҳар жамоалари бўлмаганда, улардан солиқлар йиғилмаганда ва ниҳоят уларнинг бир гуруҳи ўтроқлашмаганда, ўтроқлашган ҳудудларда шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши жараёнлари кечмаганда кўчманчилар жамоаси ҳаттоки илк синфий муносабатлар даражасига ҳам чиқа олмаган бўларди", деб ҳисоблайди⁸¹.

Бу фикрлар кўчманчи халқлар яратган моддий маданиятга эътиборсизлик ва уларнинг яшаш тарзини яхши англамаслик натижасида пайдо бўлган. Ишлаб чиқаришнинг асоси деҳқон жамоаларида ер, шаҳарда хунармандчилик бўлган бўлса, чорвадор-кўчманчи қабилаларда чорвачилик ҳисобланади. Албатта, чорва шахсий мулк ҳисобланади. Чорва молларини боқадиган яйловлар жамоа тараққиётининг илк босқичларида умумий бўлган. Лекин, чорва моллари сонининг ошиши натижасида яйловлар ҳам қабилга ёки қабилга иттифоқчилари ўртасида бўлини боради. Сув ҳавзалари молларни боқиш ва кўпайтириш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Яйловларни, молларни, сув ҳавзаларини кўриқлаш учун эса қуролланган кўриқчилар ёки жангчилар тўдаси вужудга келади.

Кўчманчи жамоаларда кўпроқ иккита ижтимоий қатлам кузатилади. Булар катта чорвага эга бўлган ҳукмдорлар ва улар хизматида бўлган камбағал жамоалардир⁸². Марказий Осиё илк кўчманчиларининг оилавий муносабатлари ва ижтимоий табақаланиши масалалари «Авеста»да, антик давр тарихчилари, жумладан Геродот асарларида ўз аксини топган⁸³.

⁸⁰ Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников. Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М., Наука, 1973. - С. 3-23; Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М., Наука, 1975. - С. 275.

⁸¹ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. Киев, 1989.

⁸² Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным. Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. Киев, 1984. - С. 215-234.

⁸³ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. Ленинград, 1975. - С. 84.

И.В. Пьянков маълумотларига кўра, антик давр тарихчилари Ўрта Осиё кўчманчиларини қуйидагича тасаввур этган: Ўрта Осиёнинг ғарбида чўл ва дашт қисмларини "Массагет" ("Дербик") қабилалари ..., шарқида тоғ ва дашт қисмларида "Сак" қабилалари ..., Танаис (Сирдарё) бўйлари ва унинг нариёғида "Даи"лар истиқомат қилишган⁸⁴.

Геродот: "Массагетлар оддий кишилар, Форс тўқин-сочинликларидан беҳабар", деб ёзган бўлса, Арриан "... ўта қашшоқ ҳолда яшайди, камбағал ва ҳақпарвар кишилар, ягона ютуғи ёй ва ўқ, овқати гўшт ва сут, кийимлари теридан, ҳукмдорлари ҳам, оддий кишилари ҳам барабар, меҳмондўст, тинчликпарвар ва озоддир⁸⁵, дейди.

Сак қабилалари тўғрисида ҳам шунга ўхшаш маълумотлар бор. "Қишлоқ ва шаҳарлари йўқ. Аравада яшашади, фақат чорвачилик билан шуғулланади". Ктесий эса Сакларнинг деҳқончилик билан шуғулланиши ва оз бўлса-да, шаҳарлари борлиги хусусида ёзган⁸⁶.

Ўрта Осиё кўчманчиларининг сиёсий ҳаёти тўғрисида қуйидагича маълумотлар бор: ҳар бир кўчманчи қабилаларнинг бошида шоҳ ёки малика туради. Массагетларда малика Томирис; Сакларда малика Зарина, шоҳ Аморг, шаҳзода Спаретра (Мавак) ва бошқалар. Шоҳ ёки малика уруш вақтида қўмондонлик қилган, бошқа қабила шоҳларига тинчлик ёки иттифоқ тўғрисида элчилар юборган. Шоҳлик авлоддан авлодга ўтган. Ктесий маълумотларига кўра, Саклар ўлган шоҳларга катта қўрғон-қабрлар қурган. Қабрлар учбурчак шаклда бўлиб, учи баландга қараган. Томонлари 3, баландлиги 1 стадий. Бу пирамидалар олтин тақинчоқлар билан безатилган⁸⁷.

Ўрта Осиё кўчманчилари сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган халқ йиғини тўғрисида ҳам И.В. Пьянков маълумотлар тўплаган. Халқ

⁸⁴ Пьянков И.Н. Кўрсатилган асар. 84-93 бетлар.

⁸⁵ Пьянков И.Н. Кўрсатилган асар. 84-93 бетлар.

⁸⁶ Пьянков И.Н. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. Ленинград, 1975. - С. 85.

⁸⁷ Пьянков И.Н. Кўрсатилган асар. 87 бет.

Йиғинида барча қуролли жангчилар қатнашган. Йиғинда уруш ёки сулҳ масалалари ҳал қилинган. Агар уруш тўғрисида битимга келинса, ҳамма жангга отланган. Ёзма қонунлар тўғрисида гапириш нотўғри бўлса-да, дербикларда енгил жинойтлар учун ҳам ўлим жазоси берилганлиги тўғрисида маълумотлар бор⁸⁸.

Ўрта Осиёнинг кўчманчи аҳолиси ўртасидаги ижтимоий табақаланиш тўғрисида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Маълумки, массагетларда отлик қўшин ва пиёда аскарлар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Пиёда аскарлар камбағал табақани англатса, жанговар кийимлари олтин тақинчоқлар билан безатилган, тўлиқ қурол-аслаҳага эга бўлган, отлари ҳам безатилган отлик аскарлар эса юқори табақани англатади. Манбаларда ҳукмдор сўзини билдирувчи "династи" термини ҳам учрайди. Династилар ўз қўшинини тузиши, жангга чиқиши ва шу йўл билан ўз ҳудудини кенгайтириши ва бойлигини ошириши мумкин бўлган. Шу маънода Сак ҳукмдорининг 30.000 бош моли бўлганлиги тўғрисида манбалар бор⁸⁹. Албатта, шунча молни қарам кишиларсиз ёки хизматкорларсиз боқиб бўлмайди.

Массагет, Сак ёки Даи қабилалари қолдирган моддий маданиятни ўрганиш ва шу асосда Ўрта Осиё кўчманчиларининг ижтимоий табақалари ва давлатчилиги борасида археолог олим Б.А. Литвинский изланишлари мавжуд. У Помир Сак қабилаларининг келиб чиқиши, ижтимоий қатламлари тўғрисида маълумотлар тўплаган⁹⁰.

Юқорида зикр этилган фикр ва мулоҳазалардан кўриниб турибдики, илк синфий муносабатлар ва умуман давлатчиликнинг пайдо бўлиши республикамиз ҳудудида бир текисда ривожланмаган. Қадимги Шарқ цивилизациялари билан доимий маданий ва иқтисодий алоқада бўлган

⁸⁸ Пьянков И.Н. Кўрсатилган асар. 89 бет.

⁸⁹ Пьянков И.Н. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. Ленинград, 1975. - С. 84-93.

⁹⁰ Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М., 1972.

Бактрия худудида аҳолининг ижтимоий табақаларга бўлиниш жараёни, илк синфий муносабатлар, илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ёки "карликовый" давлатларнинг шаклланиш жараёни сўнги бронза даврида юз берганлиги археологик тадқиқотлар натижасида исботланмоқда. Бактрия Ахамонийлар империяси таркибига кириш арафасида катта сиёсий бирлашма сифатида Ўрта Осиё халқлари тарихида ўз ўрнига эга бўлган.

Хоразм давлатчилиги тарихи борасида тарихчилар ва археологлар ўртасидаги қизғин мунозараларни ечишнинг ҳозирги кунда имконияти анча оғир. Сўнги бронза ва илк темир даврида Қуйи Амударё ва Орол бўйларида тарқалган тозабоғёб, амиробод ёки қуйисой маданиятларида ривожланган жамият ёки давлатчилик белгилари бўлганлиги тўғрисида гапириш қийин⁹¹. Бу борада археологларнинг тарихчиларга қўшилиши учун амиробод ёки қуйисой маданиятларига оид янги шаҳар типидagi ёдгорликларни топиши ва ўрганиши лозим бўлади. Ҳозирги кунда Хоразм давлатчилиги борасида А.А. Асқаров олға сураётган ғоя заминида тарихий ҳақиқат бор кўринади, бунга қўшимча қилиб С.П. Толстовнинг "Хоразм подшоҳлиги халқларнинг ҳарбий демократик бирлашмасидан иборат бўлиб, доимо худудини бошқа халқлар ерлари эвазига кенгайтириб борган"⁹², деган сўзларини келтириб ўтиш мумкин.

Қадимги Фарғона, Тошкент худудларида илк давлатчилик масаласининг ўрганилиши бугунги кун талабларига ҳозирча жавоб бермайди. Сўғд худудида бу масалани ўрганиш эндигина бошланган бўлса, Тошкент минтақаларида бу масала тадқиқотчилар назарига тушмаган.

⁹¹ Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология. Этнография и археология Средней Азии. - М., 1979; Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарькамышской дельты Амударьи в 70-80 годах. Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма. - М., 1991; Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории Хорезма в древности. Приаралье в древности и средневековье. - М., 1998.

⁹² Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С. 341.

Илк давлатлар тарихи бўйича ёзма манбалар жуда кам. Юқорида таҳлил қилиб ўтганимиздек, уларни ўрганишда тадқиқотчилар талқини ҳам ҳар хил. Бу борада янги ёзма манба топилиши эса ҳақиқатдан жуда йироқ. Шу мақсадда Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлишида археология фани ютуқларидан фойдаланиш зарур. Археология фани ютуқлари асосида ишлаб чиқилган жамоаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини, меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши ва жамоаларнинг ижтимоий гуруҳларга бўлинишини, шу асосда синфларнинг пайдо бўлишини, шаҳар маданиятининг шаклланиши ва ниҳоят шаҳар-давлатлар ва унинг формаларини ўрганиш ушбу диссертация мақсади ҳисобланади. Қадимги Шарқнинг ажралмас бир бўлаги бўлган Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши Қадимги Шарқдан алоҳида бўлганми ёки ўзаро алоқалар таъсирида рўй берганми? Шу каби масалалар билан шуғулланиш ҳозирги кунда ўзбек археологларининг бирламчи вазифасига айланмоқда ва бу масала ушбу диссертацияда баҳоли қудрат кўриб чиқилди.

ХУЛОСА

Мавзунинг хулосаси хақида шуни тақитлаш керакки Қадимги муаллифларнинг ҳикоялари асосан юришлар, жанглар ҳақида бўлиб, шаҳарлар ва қалъалар камал қилинган жойлар билан боғланади. Шу жумладан ғорлар — Парнас, Паропамис, «номсиз тор Ўлкаси», дарёлар — Аракс, Окс, Политимет, Танаис — Яксарт; шаҳарлар — Бактра, Аорн, Драпсақ Мароқанда, Кирополис, Бранхийлар шаҳарчаси, Басилейа— «подшо шаҳри», вилоятлар — Наутака, Ксениппа, Габаза (Газаба), Паритака, Бубакена; қалъалар — Баги, Суғд қалъаси», Хориен — Сисимитр қалъаси; ўлкалар — Бактрия, Суғдиёна, Скифия (сак-массагетлар юрти, Хоразм. Тарихшуное Арриан ва Курций Руфларнинг айтишича, милоддан аввалги 329 йилда Искандарнинг Суғдга томон юриши қуйидаги йўналишда бўлган: Бактра — Окс — Бранхийлар шаҳарчаси — Наутака — Мароқанда — Кирополис— Яксарт. Бранхийлар шаҳарчаси - Кичик Осиёдаги Милет шаҳри атрофида худо Аполлонга бағишланган машҳур бир ибодатхона бўлган. Бу ибодатхонани Бранх авлодидан келиб чиққан қоҳинлар бино қилган. Бактрия - Ўрта Осиё халқларининг моддий ҳамда маънавий ҳаётида ўз ўрнига эга бўлган ҳудуд. Унинг сарҳадлари ҳозирги Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларига тўғри келади. Бактрия ҳудудида илк синфий муносабатларнинг вужудга келиши ва давлатчилик тарихи бўйича XIX аср сўнггида европа тарихчилари ўртасида мунозаралар бошланган. В. Гейгер, Э. Райш², Т. Нольдеке³, XX аср бошида Ж. Прашеклар⁴ Бактрия тарихи билан шуғулланиб, Аҳамонийлар империясига қадар ҳам қандайдир сиёсий бирлашмалар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар берган. Улар асосан қуйидаги антик давр тарихчиларининг ёзма манбаларига таянганлар. Ктесей Книдский "Бактрия кучли ва қудратли мамлакат, VIII асрдаёқ мустақил давлат

бўлган" деб таърифлайди. Ктесей Книдскийнинг асарлари ўрта аср тарихчиси Фотийнинг асарида илова тариқасида бизгача етиб келган. Диодор ўз асарида Оссурия шоҳи Ниннинг Бактрияга қарши жанг тафсилотларини ёзган. Асар бошида Ниннинг Семирамидага уйланиш тафсилотлари тасвирланган. Диодорнинг ёзишига қараганда Нин Бактрияни мағлуб этиш оғирлигини, аҳолисининг кўп сонли эканлигини ва жангда моҳирлигини, қалъаларининг кўплигини билган. Шуша қарамай у кўп сонли қўшин йиғади ва биринчи жангда Бактрия шоҳи Оксиартдан тоғ йўлдан текисликка чиқадиган жойда мағлубиятга учрайди. Нин Бактрия билан бўладиган янги жангга тайёрланади. Геродот асарларидан ҳам Бактриянинг Қадимги Шарқ халқлари орасида ўз ўрни бўлганлигини билиш мумкин. Жумладан, Кирнинг ҳарбий юришлари лозим бўлган мамлакатлар Вавилония ва Миср қаторида Бактрия ва Саклар ҳам санаб ўтилади. Бактрияликларнинг қурол-аслаҳалари ва ҳарбий кўшинидаги тартиб ҳам Геродот эътиборидан четда қолмаган. У бактрияликлар яратган моддий маданият Ўрта Осиёда яшайдиган бошқа халқларга ўрناк бўлганлигини айтиб, арийлар, хорасмияликлар, сўғдийлар, гандарияликлар ва дадиклар қурол ясашда бактрияликларга ўхшатиб ясаганлигини мисол қилиб кўрсатади. Яна бази малумотларнинг гувоҳлик беришича Диодор Бактрия пойтахти Бақтр шаҳрини қуйидагича таърифлайди, «... Бақтр йирик шаҳарлардан бири, у гўзал, эгаллаб бўлмас қалъа». Нин Бақтра шаҳрини узоқ вақт қамал қилади. Шаҳар Семирамиданинг айёрлиги натижасида ишғол қилинади. Бақтрликлар мағлубиятга учрайди. Бактрия шоҳи ўлдирилади. Нин Бактриянинг олтин ва кумуш - бойликларини талайди. Бу воқеаларни Помпей Трог⁷, Арриан⁸ ва Ксенофондлар⁹ ҳам ўз асарларида ёритган. Аммо, воқеалар тафсилотларида, шоҳларни таърифлашда айрим чалкашликлар бор. Ксенофонт ўз асарида Бактрия ва Оссурия ўртасидаги уруш Оссурия шоҳи Киаксар замонида бўлган деб ёзади. Тадқиқотчилар ўртасида Оссурия

билан Ўрта Осиё, хусусан Бактрия оралиғидаги узок масофани ҳисобга олиб, юқоридаги маълумотларни тарих саҳифасидан чиқариб ташлаш керак, деган мунозаралар ҳам учрайди. Маълумки, бу масалага И.М. Дьяконов ойдинлик киритган. Унинг изланишлари туфайли топилган Оссурия айғоқчиларининг ўз шоҳига ёзган номасидаги қуйидаги маълумотдан сўнг антик давр тарихчилари маълумотлари ўз кучини сақлаб қолди: "... лекин мен лазуритни олиб кетганимдан сўнг, мамлакатда менга қарши кўзғолонлар бошланди, шундан сўш мен катта ҳарбий куч юборишни илтимос килдим"¹⁰. Маълумки, Яқин Шарқда Бактрия лазуритлари юқори баҳоланган. Шу тариқа тарих фанига Қадимги Бактрия шохлиги тўғрисидаги маълумотлар кириб келди. Ёзма манбаларда Бактриянинг жанубий чегаралари Парнас, Паропамис —Ҳиндиқуш тоғлари билан боғланиб Қадимги дунё муаллифлари бактрийлар жойлашган ерни жуда тор қилиб кўрсатганлар. Баъзиларининг Ҳинд дарёси бошланган Паропамис тоғларига рўпара бўлиб турган (Плиний). Страбон ҳам Эратосфеннинг маълумотларига асосланиб, «бактрийларнинг асосий қисми Паропамис ёнбағрида жойлашиб, унинг бир кичик ери Ҳиндистонга рўпара бўлган»,— деган. И.В. Пьянковнинг фикрига кўра, Страбон ва Плинийлар-Бактриянинг жанубий қисми ҳақида ёзганлар ва Ҳиндиқуш тизмасини улар жанубий чегара сифатида тўғри кўрсатиб берганлар. Аракс, Окс — Амударё Страбоннинг хабарига кўра, «бактрийлар ерини Суғдиёнадан ажратади». Бошқа ёзма манбаларда ҳам Наутака ва Мароқандага юриш қилаётган Искандарнинг қўшинлари йўлида Окс дарёси Бактрия ва Суғдиёна ўртасидаги чегара сифатида кўрсатилган. «Олдинги замонларда бактрийлар, суғдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари кўчманчиларнинг турмуш тарзидан кўп фарқ қилмаган, аммо бактрийларнинг анъаналари анча юқори маданиятга эга бўлган; лекин улар ҳақидаги Онесикритнинг фикри мақтовга сазовор бўлди. Унинг сўзларига кўра, қарлик ва касалликдан ўлган одамларни улар махсус бокилган ва

махаллий тилларида «гўрковлар» деган ит олдиға ташлаганлар. Бактрийлар пойтахти анча тоза бўлган, лекин давлат худудининг катта бир қисми одамлар билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни ман этди. Шунга ўхшаган хикояларни каспийлар ҳақида ҳам берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз оналарини қамаб кўядилар ва оч қолдирадилар». Айтишларича, Искандар Бактрия ва Суғдиёна шаҳарларига асос солган ва кўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бактрия ўқрғони (бу ерда Каллисфен кўлга тушиб қамокқа олинган), Суғдйёнадаги Мароқанда ва Кира — Яксартдаги Кир томонидан қурилган охириги шаҳар; бу давлатнинг чеккаси бўлган. Хулоса тариқасида. Геродотнинг хабар беришича «Массагетлар от устида қилич ўйнатишни, ерда жанг қилишни маромига етказадилар. Камонбозликда уларга тенг келадиган халқ йўқ, қиличбозликда устаси фаранг. Бутун ашёлари олтин ва мисдан ясалган. Жанг қуроллари мисдан, бош кийимлари, тасмалари ва кийимлари олтиндан ясалган ёки олтин билан безатилган. Отларини ҳам қалқон билан ҳимоя қиладилар, қалқонлари мисдан ясалган ва жабдуғлари олтин билан безатилган. Уларнинг юртида темир ва кумуш учрамаслиги сабабли, Массагетлар темир ва кумушни ишлатишмайди, олтин билан мисга жуда бой. Одамлари оддий» (Геродот, 1972). Арриан эса «Массагетлар камбагал ва ҳақпарвар кишилар, ягона ютуғи камон ва ўқ, овқати гўшт ва сут, кийимлари теридан, ҳукмдорлари ҳам, оддий кишилари ҳам баравар, меҳмондўст, тинчликпарвар ва озоддир»,- деб ёзади (Арриан, 1962). Массагетларнинг яшаш тарзи тўғрисида юнонистонлик тарихчилар куйидаги маълумотларни қолдиришган: «Улар Скифлар сингари кўчманчи ҳаёт кечирадилар. Массагетларнинг шаҳарлари, ҳаттоки доимий яшайдиган уйлари ҳам йўқ. Тўрт ғилдиракли аравани уй сифатида биладилар. Чорвачилик асосий машғулотлари ҳисобланади» (Пьянков, 1998). Сак кабилалари тўғрисида ҳам шунча ўхшаш маълумотлар бор. «қишлоқ ва шаҳарлари йўқ. Аравада яшашади, фақат чорвачилик билан шуғулланади». Ктесей эса Сакларнинг дехқончилик билан шуғулланиши ва оз бўлсада шаҳарлари борлиги

хусусида ёзган.Кўчманчилар конфедерациясини қабила бошлиқлари - хукмдор, шоҳлар бошқарган. Бунга мисол қилиб Массagetларда Тўмарисни, Сакларда Зарина, шоҳ Омарг, шоҳ Спаретраларни кўрсатиш мумкин. Шоҳ ўз халқининг йўлбошчиси, хукмдори ҳисобланган. Уруш вақтида жантга раҳбарлик қилган.

АДАБИЁТЛАР:

- 1.«Авесто» Видевдат, I,4.
2. Adams R. Mc. History patterns of Mesopotamian irrigation agriculture. // Irrigation's impact on Society. - Tucson, 1974.
3. Avanesova N, Šajdullaev Š, Ęrkulov A. Dzam - ein neuer bronzezeitlicher Fundort in der Sogdiana. AMIT. Band 33. Berlin, 2001.
4. Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times. – London, 1985. V. 45.
5. Geiger W. Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen, 1982.V. 66;
6. Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. Cambridge, 1959, P.298-299.
7. Henning W.B. Zoroaster: Politician or Witch-doctor? Leiden, 1951, Đ.43.
8. Jacobsen Th. Early Political Development in Mesopotamia. ZA, NF, 18, 1957, P.104.
9. Markwart J. Wehrot und Arang. Leiden, 1938, Đ.10-12;
10. Nildeke T. Iranisches Nationalepos, Grundriss der Iranische Philologie, II. 1896-1904.V.141.
11. Prasek J.D. Geschichte der Meder und Perser. Bd. I. - Gotha, 1906. V. 50-54
12. Reisch E. Baktrionoi / Paulys Real-Encyclopädie. T. II. 1896.
13. Wittfogel K. Oriental despotism // A Comparative Study of Total Power. - New Haven, 1957.
14. Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств (На примере Средней Азии). // От доклассовых обществ к раннеклассовым. - М.: Наука, 1987. - С. 93.
15. Арриан. *Anab. VI, 24.*
16. Арриан. Поход Александра. (Пер. М.Е. Сергеенко). М.-Л., 1962; Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. (Под. ред. В.С. Соколова, М., 1963).

17. Асқаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар. // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. ЎзР ФА академиги Карим Шониёзов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. - Тошкент, 2004. – Б. 76-84.
18. Бартольд В.В. Иран. Ташкент, 1926. - С. 17.
19. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму Дарьи с древнейших времен до XVII века. ИТОРГО, т. IV. Вып. II. Ташкент, 1902. - С. 6-7.
20. Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарыкамишской дельты Амударьи в 70-80 годах. Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма. - М., 1991;
21. Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры. // Кочевники на границах Хорезма. ТХАЭЭ. Т. IX. - М., 1979;
22. Вайнберг Б.И. Памятники скотоводческих племен в левобережном Хорезме // Археология СССР. Степи Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. - М., 1992. - С. 117.
23. Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме // Культура и искусство древнего Хорезма. - М., 1981. - С. 128;
24. Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. - М., 1979. - С. 38-42.
25. Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным. Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. Киев, 1984. - С. 215-234.
26. Геродот. История в девяти книгах. VII, 64. (пер. Г.А. Страновского). - Л., 1972.
27. Гинзбург В.В. Материалы к антропологии гуннов и саков // СЭ. 1946. - № 4. - С. 210;

28. Гуляев В.И., Гусаков М.Г. Всесоюзная научная конференция «Причины перехода от классовых к раннеклассовым обществам». Москва, 1984 // СА. 1986. - № 1.
29. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. - Ташкент, Фан, 1957;
30. Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. Ташкент, 1966;
31. Диодор. Историческая библиотека. Кн. 17. II, 2-7 / пер. М.Е. Сергеенко / Арриан. Поход Александра. М. - Л., 1962.
32. Дуке Х.И. Чиракчинское поселение. ИМКУ. Вып.17, Ташкент, «ФАН», 1982. - С. 19-29;
33. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. - М., - М., 1951. - . - № 2. - С. 335-336.
34. Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М., Л., 1956.
35. Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М., 1961. - С. 64.
36. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.
37. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). Ташкент, 2002.
38. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. // ТХАЭЭ. Т. X. - М., 1977;
39. Итина М.А. Охранные археологические работы в Хорезме: итоги и перспективы // СЭ. - №1. - С. 53.
40. Итина М.А. Хорезмская экспедиция - основные итоги и перспективы исследований. // Культура и искусство древнего Хорезма. - М., 1981. - С. 9.
41. Ксенофонт. Суг. I, 5, 2.
42. Кузьмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // Народы Азии и Африки. - М., 1980. № 6. - С. ;

43. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. // Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып.9. - М., 1985. - С. 43.
44. Кузьмина Е.Е. Могильник Замон-баба. // СЭ, 1958 . - № 2. - С. 31;
45. Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования. // ИТН. – Душанбе, 1963. - С. 152-153.
46. Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М., 1972.
47. Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда. (По материалам памятников Китабского и Яккабагского районов). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Самарканд, 1998.
48. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959 . - № 73.
49. Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес. // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М., 1967. - С. 175.
50. Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Тошкент, Фан, 1972.
51. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. Киев, 1989.
52. Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников. Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М., Наука, 1973. - С. 3-23;
53. Помпей Трог. ар. lust., I, 1,2.
54. Пьянков И.В. Зороастр в истории Средней Азии: проблемы места и времени (опыт исторической реконструкции). ВДИ. - М., 1996 №3. - С. 3-23.
55. Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов. Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. Ленинград, 1975. - С. 84.

56. Пьянков И.В. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана // ВДИ. - М., 1961 №4. - С. 100.
57. Раимкулов А. А, Исамиддинов М. Х. Турткултапа - новый памятник эпохи финальной бронзы в Южном Согде. Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент, «ФАН», 1990. - С. 30-37.
58. Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории Хорезма в древности. Приаралье в древности и средневековье. - М., 1998.
59. Ртвеладзе Э.В. Ксениппа-Паретака / Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. - Л., 1981; Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. Ташкент, «Фан» 2000.
60. Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально экономическая динамика). Автореф. дис. ... док. ист. наук. - М., 1989;
61. Сагдуллаев А.С. Проблемы инноваций в Среднеазиатских комплексах эпохи раннего железа. // Преемственность и инновация в развитии древних культур. - Л., 1981. - С. 111-112.
62. Струве В.В. Древний Иран и Средняя Азия / Всемирная история. Т. 1. - М., 1955. - С. 590.
63. Сулейманов Р.Х. Древности Нахшаба. Ташкент, «Фан» 2000.
64. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С. 341.
65. Хазанов А.М. Материнский род у Сарматов. ВДИ. - М., 1970, №2. - С. 147-148;
66. Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М., Наука,, 1975. - С. 275.
67. Хлобыстина М.Д. Вопросы изучения структуры Андроновских общин «алакульского типа»// СА. - М., 1975 №4. - С. 26-34;
68. Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. - Ашхабад, 1983.

69. Ходжаев Т.К. Динамика ареалов антропологических типов на территории Средней Азии (неолит - нач. XX в.) // СЭ. – М., 1983 - № 3. - С. 101.
70. Черников С.С. Роль Андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана. // КСИА, 1957, XXXVI.
71. Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о локализации Паретака, Бубакена и Габаза. Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье. Тез. докл. международного семинара ЮНЕСКО. Ташкент, «Фан», 1990.
72. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М., 1996